

Op 30 mei 1619 kreeg de Staten-Generaal het verzoek om de Bijbel uit de grondtalen – Hebreeuws en Grieks – te laten vertalen in het Nederlands. Enkele jaren later konden de vertalers met hun werk beginnen. Dat werd een tijdrovend proces. Pas op 17 september 1637 kon het eerste exemplaar van hun vertaling aangeboden worden aan de Staten-Generaal: de ‘Statenvertaling’ was een feit.

Deze Bijbelvertaling heeft een enorme invloed gehad op de Nederlandse taal en cultuur. Allerlei uitdrukkingen die nog regelmatig gebruikt worden, gaan terug op de Statenvertaling. Ook in de leefcultuur van het gewone volk is de invloed herkenbaar, evenals in de literatuur en in de beeldende kunst.

Het verzoek in 1619 aan de Staten-Generaal was voor de SGP-fractie in de Tweede Kamer aanleiding om vierhonderd jaar later door een expositie aandacht te vragen voor de geschiedenis en de betekenis van de Statenvertaling. Dat idee werd ondersteund door CDA en ChristenUnie. Ook andere fracties stemden met het voorstel in.

Met hulp van diverse musea en medewerkers, en vele sponsors is een aantrekkelijke tentoonstelling gerealiseerd. Die is vanaf eind november 2019 tot begin maart 2020 te zien in de Statenpassage, de publieksruimte van de Tweede Kamer.

Deze unieke expositie geeft inzicht in de geschiedenis van de Statenvertaling en laat iets zien van de invloed die deze vertaling gehad heeft op de Nederlandse taal en (volks)cultuur.

9 789090 323930 >

STATENVERTALING

GESCHIEDENIS EN BETEKENIS

ONDER REDACTIE VAN
R. BISSCHOP

Statenvertaling

Geschiedenis en betekenis
catalogus

STATENVERTALING

GESCHIEDENIS EN BETEKENIS

CATALOGUS BIJ DE EXPOSITIE
IN DE TWEEDE KAMER
DER STATEN-GENERAAL

NOVEMBER 2019 – MAART 2020

ONDER REDACTIE VAN
DR. R. BISSCHOP

SGP-FRACTIE TWEEDE KAMER
DEN HAAG
2019

R. Bisschop (redactie): *Statenvertaling.
Geschiedenis en betekenis.*
Catalogus bij de expositie in de Tweede
Kamer der Staten-Generaal,
november 2019 – maart 2020

Den Haag: SGP-fractie Tweede Kamer
ISBN: 9789 0903 23930

Ontwerp expositie: ATELIER Alkema,
Amsterdam | atelier@yntealkema.nl
Ontwerp catalogus: Corné van der Horst,
Kampen | ontwerp@cornevanderhorst.nl
Druk catalogus: Royal Jongbloed,
Heerenveen | info@royaljongbloed.com
De Groot,
Goudriaan | order@grootsgedrukt.nl

© 2019 SGP-fractie Tweede Kamer,
Postbus 20018, 2500 EA Den Haag

Niets van deze uitgave mag worden
verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm,
digitale middelen of op welke andere wijze
dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

INHOUD

Voorwoord	7
Introductie	9
Historische inleiding	11
1. Totstandkoming van de Statenvertaling	14
2. Wie waren de Statenvertalers?	19
3. Bijbedrukkers en hun uitgaven	25
4. Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling	29
5. Invloed en betekenis van de Statenvertaling	31
Statenvertaling en Nederlandse taal	33
Selectie van uitdrukkingen ontleend aan de Statenvertaling	35
Kent u de uitdrukkingen?	43
Lezen met gotische letters ('oude druk')	47
Bruikleengevers, medewerkers en sponsors	51
Expositie. Beschrijving en toelichting	73
Slideshow: De Bijbel in beeldende kunst	107
Slideshow: De Statenvertaling in Nederlandstalige boektitels	121

VOORWOORD

Eén van mijn voorgangers, de op 23 januari 2019 overleden Dick Dolman, schreef in 1987: “Nederland is het enige land ter wereld waar het parlement opdracht gaf tot een vertaling van de bijbel. (...) Nu heet onze volksvertegenwoordiging nog steeds Staten-Generaal. En de Voorzitter van de Tweede Kamer raadpleegt geen andere dan de Statenvertaling. Deze versie van de Heilige Schrift is hem heilig.”

Hozeer Dolman dat meende, bleek bij een incident uit 1985. De toenmalige staatssecretaris van Volksgezondheid, de heer Van der Reijden, was furieus over een Kamerlid dat hem ‘een dief in de nacht’ had genoemd. Van der Reijden associeerde deze woorden met de Duitse inval in mei 1940. Hij vond de aanduiding volstrekt onaanvaardbaar: “Ik ben helaas zo oud, dat ik precies weet dat het groepje mensen dat 45 jaar geleden ons land binnen viel, werd aangeduid als ‘dieven in de nacht’.” Dolman wees de staatssecretaris erop dat het gezegde ‘als een dief in de nacht’ uit de Statenbijbel komt. Hij pakte de Statenbijbel, die toen nog op het rostrum stond, erbij en wist de ruzie te sussen.

Dit jaar is het 400 jaar geleden dat de toenmalige volksvertegenwoordiging, de Staten-Generaal, het verzoek kreeg om de bijbel in het Nederlands te laten vertalen. Of, beter gezegd: om die vertaling te financieren. De achterliggende gedachte was dat iedere gelovige zelf de bijbel moest kunnen lezen – en dus dat de bijbel in de eigen taal beschikbaar moest zijn. De Staten-Generaal stemden in (de besluitvorming nam ongeveer zes jaar in beslag), de vertalers gingen aan de slag, en in 1637 was de Statenvertaling of Statenbijbel voor het eerst gedrukt.

Een unieke gebeurtenis, zoals Dolman al zei. En hoewel de Statenbijbel niet meer fysiek op het rostrum van de Kamervoorzitter staat (wel digitaal, op een e-reader in de lade van de Griffier), is deze onderdeel van onze geschiedenis. Het is niet voor niets dat de Statenbijbel – naast bijvoorbeeld Aletta Jacobs, de grachtengordel en de watersnoodramp – is opgenomen in de Canon van Nederland; ‘ingeklemd’ tussen Rembrandt en Hugo de Groot

vertelt ook de Statenbijbel het verhaal van de Nederlandse cultuur en identiteit. Het gaat dan niet alleen om het verhaal erachter of de betekenis van het document als geheel, maar ook om bepaalde uitdrukkingen die in de Statenbijbel zijn opgenomen. 'Op handen gedragen' bijvoorbeeld, of 'een lust voor het oog' zijn niet meer weg te denken uit de Nederlandse taal.

De SGP heeft het initiatief genomen voor een tentoonstelling rondom de Statenbijbel, die op dit moment in de Tweede Kamer te zien is. Het moment is goed gekozen; 400 jaar nadat de Staten-Generaal het verzoek heeft kregen én in (voorlopig) het laatste jaar dat de Tweede Kamer aan het Binnenhof vergadert. Met dank aan verschillende musea, medewerkers en een bevlogen ontwerper brengt de tentoonstelling de Statenbijbel opnieuw ín het parlement en dicht bij de mensen.

Khadija Arib

Voorzitter Tweede Kamer der Staten-Generaal

INTRODUCTIE

Een expositie over de geschiedenis en betekenis van de Statenvertaling van de Bijbel in het gebouw van de Tweede Kamer – dat is nog niet eerder gebeurd. En misschien roept dat ook vragen op. Waarom deze expositie? Wat heeft de Statenvertaling te maken met de Staten-Generaal?

Die laatste vraag geeft eigenlijk zelf al een beetje een antwoord: bijna vierhonderd jaar geleden is op gezag van de Staten-Generaal de Statenvertaling tot stand gekomen. Het initiatief voor deze vertaling ging uit van de Nationale Synode die in 1618 en 1619 door de toenmalige Gereformeerde kerk (de 'publieke kerk') in Dordrecht werd gehouden. Voor het houden van deze kerkelijke vergadering hadden de Staten-Generaal toestemming gegeven.

Na het beëindigen van haar zittingen brachten enkele afgevaardigden van de synode op 30 mei 1619 haar eindrapport uit aan de Staten-Generaal. Zij maakten van die gelegenheid gebruik om ook enkele wensen in te dienen. Eén ervan was dat de Staten-Generaal de vertaling van de Bijbel in het Nederlands mogelijk zouden maken.

Het had wel wat voeten in de aarde, maar na enkele jaren ging dit vertaalproject van start. De Staten-Generaal zouden de volledige kosten voor haar rekening nemen en zij waren ook de officiële opdrachtgever. In 1637 was het werk van de vertalers eindelijk klaar en werd op het Binnenhof het eerste exemplaar plechtig aan de opdrachtgevers overhandigd. Zo gaven de Staten-Generaal hun naam aan deze vertaling: de Statenbijbel.

Deze Bijbelvertaling heeft een enorme invloed gehad. Op de Nederlandse taal, maar ook op de cultuur van ons land. Wekelijks werd er door predikanten in de kerken uit gepreekt. Dagelijks lazen veel mensen de Bijbel en daar ontleenden ze allerlei uitdrukkingen aan – woorden, gezegden, spreekwoorden.

Veel van die uitdrukkingen gebruiken we tot op de dag van vandaag. Sommige boektitels in de literatuur verwijzen er rechtstreeks naar. En veel schilderijen uit die tijd kunnen we niet begrijpen als we de Bijbel niet kennen, in het bijzonder de Statenvertaling. Op die manier heeft de Statenbijbel de Nederlandse identiteit mede gevormd.

Omdat in 1619 het verzoek aan de Staten-Generaal werd gedaan, leek het de SGP-fractie in de Tweede Kamer een mooi idee om vierhonderd jaar later, in 2019, aandacht te vragen voor de geschiedenis en betekenis van de Statenvertaling. Een expositie in de Statenpassage van de Tweede Kamer zou de bezoekers daar veel over kunnen vertellen. Dat voorstel werd ondersteund door CDA en ChristenUnie, en ook andere partijen stemden ermee in. We zeggen het Presidium van de Tweede Kamer hartelijk dank voor de verleende toestemming.

Diverse musea waren bereid om belangeloos mee te werken aan de inrichting van de tentoonstelling en veel sponsors maakten het financieel mogelijk om er een professioneel en aantrekkelijk geheel van te maken. Ook deze catalogus is te danken aan de financiële steun van bedrijven die de waarde van deze bijzondere expositie inzagen. Zowel bruikleengevers als sponsors presenteren zich verderop in de catalogus. Wij zijn hen bijzonder erkentelijk voor hun steun. Onze dank gaat ook uit naar de ontwerper van de expositie, naar medewerkers van de Tweede Kamer die ons met raad en daad bijstonden, naar de vormgever van deze catalogus en naar de drukkers ervan.

De tentoonstelling bestaat uit drie paviljoens. Het eerste vertelt over de synode die de aanzet gaf tot de Statenvertaling, de Nationale Synode te Dordrecht. Daarna komt de totstandkoming van deze Bijbelvertaling en de rol van de Staten-Generaal aan bod. Het derde paviljoen laat iets zien van de betekenis en de invloed van de Statenvertaling op onze (leef)cultuur. In deze catalogus is allerlei achtergrondinformatie te vinden over de historische context en over de objecten.

Vanwege de temperatuur en lichtsterkte in deze Statenpassage kon van een aantal papieren objecten het origineel niet getoond worden. Omdat die wel van belang zijn als we de geschiedenis van de Statenvertaling willen vertellen, zijn die als replica geëxposeerd.

Wij wensen u een mooi bezoek aan de expositie en veel lees- en kijkgenoegen met deze catalogus.

*Namens de SGP-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal,
Roelof Bisschop*

HISTORISCHE INLEIDING

Vier predikanten brachten op 30 mei 1619 een bezoek aan de Staten-Generaal in Den Haag. Ze deden dat in opdracht van de Nationale Synode die door de Gereformeerde kerk van november 1618 tot en met mei 1619 in Dordrecht was gehouden. Die kerkvergadering was weliswaar op verzoek van de kerk bijeengeroepen, maar de Staten-Generaal waren de hoogste overheid in ons land, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Die hadden dus toestemming gegeven voor het houden van deze synode.

Nu kwamen de vier predikanten namens de synode officieel eindverslag uitbrengen. In dikke notulenboeken (*Acta*) waren de discussies en besluiten vastgelegd. Die *Acta* werden later in een mooie kist met stevige sloten opgeborgen en bewaard. Maar om de besluiten van de synode uit te voeren, was opnieuw de medewerking van de Staten-Generaal nodig. Daarom hadden de vier afgevaardigden de belangrijkste wensen samengevat in een *libellus*, een verzoekschrift van een paar pagina's.

Eén van de wensen van de synode was dat de Bijbel uit de oorspronkelijke talen, Hebreeuws en Grieks, in het Nederlands zou worden vertaald. Daar was de goedkeuring van de Staten-Generaal voor nodig, want de kerk had zelf geen geld om dit vertaalproject te betalen. Daarvoor was ze afhankelijk van de overheid.

Pas in 1625 was de financiering rond en gaven de Staten-Generaal definitief toestemming om met het vertaalwerk te beginnen. Dat bleek een tijdrovend werk te zijn, want

de vertalers gingen zeer zorgvuldig te werk en hun werk werd ook nog eens grondig nagekeken door 'revisoren', die de vertaling moesten controleren en zo nodig verbeteren.

Maar in 1637 kon het eerste exemplaar van de eerste druk aangeboden worden aan de Staten-Generaal. De 'Statenvertaling' van de Bijbel was een feit. "Door last van de Hoogmogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en volgens het besluit van de Synode nationaal gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619 uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandse taal getrouwelijk overgezet" staat er op de titelpagina van elke Statenvertaling.

Het was niet voor het eerst dat de Bijbel in de Nederlandse taal gelezen en gehoord kon worden. Al vóór 1500, kort na de uitvinding van de boekdrukkunst, waren de 'Delftse Bijbel' en de 'Keulse Bijbel' verschenen. Kostbare uitgaven, die eigenlijk alleen door de rijken aangeschaft konden worden. Later verscheen bijvoorbeeld de 'Deux-aesbijbel'. Maar geen van de oudere Bijbeluitgaven heeft zo'n grote invloed gehad als de Statenvertaling.

Nog steeds neemt die bij sommige bevolkingsgroepen in ons land een belangrijke plaats in, maar zijn invloed reikt veel verder. Onze taal is doorspekt met uitdrukkingen die ontleend zijn aan deze Bijbelvertaling. In de literatuur, de beeldende kunst, de geschiedenis, de leefcultuur komen we heel veel verwijzingen en thema's uit de Bijbel tegen. De expositie en deze bijbehorende catalogus willen daar iets van laten zien.

1. Totstandkoming van de Statenvertaling

Procedure

Op maandag 19 november 1618 opende voorzitter Johannes Bogerman de Nationale Synode van Dordrecht. Deze kerkelijke vergadering was bijeengeroepen omdat er binnen de Gereformeerde kerk, door de overheid als enige kerk officieel erkend in ons land, de Republiek, grote onenigheid was ontstaan over de leer van de kerk. Dat was heel riskant, want twisten in de kerk betekenden een bedreiging voor de eenheid van het land. De kerk en de overheid waren toen nauw met elkaar verweven. Verschil in godsdienstige opvattingen konden dus grote politieke gevolgen hebben. Dat was ook al gebleken: de kerkelijke-politieke tegenstellingen hadden het land aan de rand van een burgeroorlog gebracht. En dat terwijl ons land nog steeds in oorlog was met Spanje, die vond dat de Nederlandse gewesten onder haar gezag vielen.

Om een eind te maken aan de godsdienstige twisten, riepen de Staten-Generaal deze Nationale Synode bijeen. Rust in de kerk zou de rust in de Republiek bevorderen. Maar ook internationaal was de discussie over de leer van de kerk belangrijk. Daarom waren ook enkele tientallen afgevaardigden uit het buitenland lid van deze synode.

Op 29 mei 1619 werd de laatste vergadering van de synode gesloten. In ruim een half jaar waren de afgevaardigden zo'n 180 keer bij elkaar geweest. Het ging op die vergaderingen niet alleen over de leer van de Gerefor-

meerde kerk, maar ook over het onderwijs, de zending, de kerkorde en over de vertaling van de Bijbel in het Nederlands.

In totaal heeft de synode acht vergaderingen gewijd aan de vraag op welke manier die vertaling moest gebeuren en aan welke eisen die moest voldoen. Enerzijds moest de vertaling vanuit het Hebreeuws (het Oude Testament) en vanuit het Grieks (het Nieuwe Testament) zo letterlijk mogelijk zijn. Anderzijds moest er in zo goed mogelijk Nederlands vertaald worden. Dat laatste was nog een probleem, want 'het' Nederlands bestond toen nog niet. Ook daarover moesten dus goede afspraken gemaakt worden. Daarom hebben vertalers en revisoren vergaderingen gewijd aan het opstellen taal- en spellingregels.

Er werden zes vertalers aangewezen, drie voor het Oude Testament en drie voor het Nieuwe Testament. Allen vrome predikanten met grondige kennis van de grondtalen en de gereformeerde theologie. Om zich volledig aan hun opdracht te kunnen wijden, moesten ze vrijgesteld worden van alle andere functies en werkzaamheden. Gedurende hun vertaalwerk zouden ze in een van de universiteitssteden wonen, zodat ze gemakkelijk professoren en naslagwerken zouden kunnen raadplegen. Dat werd uiteindelijk Leiden. Binnen drie maanden na het einde van de synode zouden ze met hun vertaalwerk moeten beginnen – maar dat liep anders, zoals we gezien hebben.

De revisoren zouden uiteraard later met hun taak beginnen en hun werk deels thuis kunnen doen. Afsproken werd dat uit elke

Pouwels (II) Weyts (Pouwel Weyts de Jongere), *De Synode van Dordrecht*, 1621
DM/975/504, olieverf op doek, 199,7 x 174,9 cm
Dordrechts museum

Vergadering van de Staten-Generaal. Een griffier noteert de besluiten in een boek. Aan de muur een wandta-
 pijt en de portretten van Frederik Hendrik en zijn vrouw Amalia van Solms.
 Ets uit 1639. Rijksmuseum, Amsterdam

provincie één revisor voor het Oude en één voor het Nieuwe Testament benoemd zou worden. Zodra de vertalers een Bijbelboek af hadden, moest de vertaling aan de revisoren worden gestuurd, zodat zij deze zorgvuldig konden nazien. Na afronding van de hele Bijbelvertaling zouden alle vertalers en revisoren samen de opmerkingen van de revisoren bespreken en daarover een besluit nemen. Hoe lang zou dit vertaalproject duren? De synode dacht dat het in ongeveer vier jaar afgerond zou kunnen zijn, maar zij wilde geen deadline stellen. Nauwkeurigheid ging boven snelheid. Wel zouden elke drie maanden de vorderingen gerapporteerd moeten worden. Uiteindelijk bleek het ruim tien jaar te vergen vóór het eerste exemplaar aangeboden kon worden aan de Staten-Generaal ...

Tegenslag

De lange duur van het vertaalproject had niet alleen met de zorgvuldigheid te maken, maar ook met het overlijden van vertalers of revisoren. Ondanks afspraken over vervanging, leidde dat toch regelmatig tot vertraging, bijvoorbeeld omdat van de overgebleven vertalers verwacht werd dat die de taak van de overledene voor hun rekening zouden nemen.

Toch gebeurden er ook bijzondere dingen, waardoor het werk juist geen vertraging ondervond. Toen eind 1635 het vertaalwerk bijna klaar was, werd Leiden getroffen door een vreselijke pestepidemie. Tijdens deze epidemie kwamen meer dan 20.000 mensen om het leven. Terwijl de revisoren, die vlakbij een kerkhof vergaderden, vaak 100 doden

per dagen zagen begraven worden, bleven zij en hun gezinnen wonderlijk gespaard.

Drukken

In april 1635 was het eindelijk zover: op twee persen tegelijk werd met het drukken van het Oude Testament begonnen. 'Alzo', zo schreef Bogerman in een brief van 18 april 1635, *'is men eindelijk, met tegenstreving van de satan, na veel oponthoud, door Gods genadige begunstiging aan het werk geraakt, en wel in een tijd, wanneer ik gehoopt had, dat het reeds geëindigd en ik in Friesland zou zijn'*.

Het drukken werd voortvarend aangepakt. Nadat ook de vertaling van het Nieuwe Testament gereed was, werkte men zelfs met drie persen. In de zomer van 1636 was de proefdruk van het Oude Testament klaar en in juni 1637 die van het Nieuwe Testament. Maar nu rees de vraag op wiens naam de nieuwe Bijbel moest verschijnen. De Staten-Generaal gingen ervan uit dat het werk van de Bijbelvertaling door hun besluit was uitgevoerd en helemaal – men schatte ruim 75.000 gulden – door hen was bekostigd. Zij bepaalden dan ook dat alleen uit naam van de Staten-Generaal de 'acte van autorisatie' in de nieuwe Bijbel zou worden opgenomen. Aan deze acte, opgesteld door de Raad van State en op 29 juli 1637 goedgekeurd, ontleent de Statenbijbel zijn naam.

De drukkerij van Paulus Aertsz. van Ravensteyn in Leiden werd voor vijftien jaar octrooi verleend. Alleen zijn drukkerij zou gedurende die tijd de Statenbijbel op de markt mogen brengen.

Aanbieding

Eindelijk was het zover. Onder dankzegging *'voor hunnen Christelyken iever en vaderlyke zorge, in het uitvoeren van dit voor de kerken van Nederland noodig werk, betoond'* werd in de namiddag van 17 september 1637 het eerste exemplaar van de nieuwe Bijbel, in paars fluweel gebonden en verguld op snee, in een korte maar indrukwekkende plechtigheid aan de Staten-Generaal aangeboden. Van de vertalers van het Oude Testament was hierbij niemand aanwezig. Bogerman, die op 11 september was overleden, had al op 18 augustus aan Andreas Rivet, predikant in Den Haag, gevraagd of hij zijn plaats wilde innemen. Baudartius was waarschijnlijk te oud om nogmaals de reis vanuit Zutphen naar Den Haag te maken. Verder waren de vertalers Hommius en Walaeus bij de plechtigheid aanwezig.

Invoering

Al was de nieuwe Bijbel nu officieel aan de Staten-Generaal overhandigd, toch zou er in het land nog veel weerstand overwonnen moeten worden voordat op elke preekstoel en in elk huisgezin een Statenbijbel te vinden was.

Groningen ging er als eerste toe over de nieuwe Bijbel in te voeren. In 1638 werd in opdracht van de Staten elke kerk van twee Statenbijbels voorzien. Gelderland was het laatste gewest; men was daar in 1650 nog bezig met *'t invoeren van den nieuwen ghe-translateerde Bijbel'*.

Dat deze weerstand niet altijd een gevolg was van gehechtheid aan de oude

Deux-aesbijbel, die tot 1637 in de Gereformeerde kerk gebruikt werd, blijkt wel uit de houding van de magistraten (overheid) van de stad Amsterdam. In belang van hun eigen drukkers lieten ze toe dat deze het octrooi op de Statenbijbel ontdoken. Tegen een veel lagere prijs leverden zij nadrukken. Die staan te boek als *piratendruk*.

Ondanks deze weerstand ging men door met het invoeren van de nieuwe Bijbel. In de eerste twintig jaar na de verschijning van de Statenbijbel zijn er enkele honderden uitgaven verschenen. De overgrote meerderheid van deze Bijbels waren de afzonderlijke Nieuwe Testamenten en de volledige Bijbels in kleiner formaat.

De handschriften van de vertaling, de correctie-exemplaren en de drukproeven werden opgeborgen in een speciaal vervaardigde kist en bewaard in Leiden. Om de drie jaar werden deze authentieke documenten door een 'commissie ad autographa' geïnspecteerd. Daaruit blijkt dat de zinspreuk - te lezen op de in 1681 aangemunte nieuwe Hollandse guldens - *'deze Bijbel beschermen wij, op deze Bijbel steunen wij'* - meer was dan een loze leus.

Wilhelmus Baudartius
Detail van ets door A. Poel, 1624
Museum Catharijneconvent, Utrecht

2. Wie waren de Statenvertalers?

Al direct na het besluit van de Synode van Dordrecht om de Bijbel vanuit de grondtalen over te zetten werden personen gekozen die het vertaalwerk moesten gaan doen.

Voor de vertaling van de Oude Testament werden de volgende predikanten aangewezen: Wilhelmus Baudartius uit Zutphen, Johannes Bogerman uit Leeuwarden en Gerson Bucerus uit Veere.

De predikanten Petrus Cornelisz uit Enkhuzen, Hermannus Faukelius uit Middelburg en Jacobus Rolandus uit Amsterdam werden belast met de vertaling van het Nieuwe Testament.

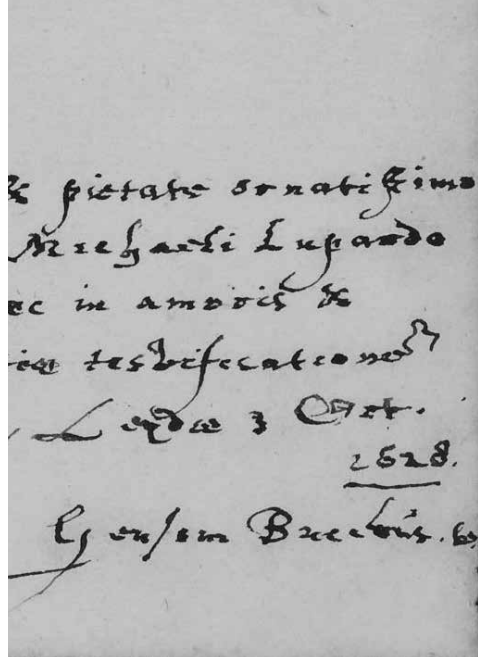
Toen het vertaalwerk in Leiden in 1626 begon, waren Cornelisz en Faukelius al overleden. Hun plaatsen werden ingenomen door Festus Hommius en Antonius Walaeus.

Wilhelmus Baudartius (1565-1640)

Baudartius werd in 1565 geboren in het Vlaamse dorp Deinse. Aangenomen wordt dat hij van adellijke afkomst is. De vader van Willem Baudart moest eind 1566 vanwege zijn geloof uit Deinse naar Engeland vluchten. Het jaar daarop kwam zijn gezin naar Sandwich. De ouders hadden hun zoon Willem vanaf zijn jeugd bestemd voor het predikantsambt. Al jong leerde hij behalve Nederlands ook Frans, Engels en Latijn. Vader Baudart stierf in 1574 aan de pest. Twee jaar later trok het gezin weer naar België, naar Gent. Daar bezocht Willem de Latijnse school.

Johannes Bogerman
Detail van ets door C.J. Visscher, 1619
Museum Catharijneconvent, Utrecht

Gerson Bucerus
Handschrift van Bucerus, 1628. Van hem is geen portret bekend. Inscriptie in het album amicorum van ds. Michael Lupardus (ca. 1602-1661).
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

In 1585 moest hij naar de Noordelijke Nederlanden vluchten en schreef hij zich aan de Leidse universiteit in. Ondertussen was ook in Franeker een universiteit geopend. Daar studeerde hij af.

Daarna gaf hij onderwijs in de Griekse taal aan de Latijnse school te Sneek om te sparen voor een reis naar Heidelberg. Vanwege zijn grote kennis van de Hebreeuwse taal werd hem daar na verloop van tijd een professoraat aangeboden. Dat wees hij echter af, omdat hij weer terug wilde naar Nederland. Via Franeker trok hij naar Leiden, waar hij examen deed om predikant te worden. Eind 1593 werd hij predikant in Kampen. Via Lisse kreeg hij in 1598 Zutphen als standplaats. Die gemeente diende hij tot zijn overlijden.

Het verdriet bleef dominee Baudartius niet bespaard. Zijn eerste vrouw stierf jong. Kinderen uit zowel zijn eerste als zijn tweede huwelijk stierven ook op jonge leeftijd. Zijn *'lieven Soone Wilhelme'* werd predikant, maar overleed twee jaar na zijn intrede in zijn eerste gemeente, Gorssel. Dit verlies trof Baudartius heel zwaar.

Al in 1594 was Baudartius bij de Bijbelvertaling betrokken. Hij was namelijk door de Overijsselse Synode als vijfde revisor benoemd voor de vertaling van Marnix van St. Aldegonde, die al eerder aan een vertaling was begonnen.

Toen hij met Bogerman en Bucerus werd benoemd om het Oude Testament te vertalen, verhuisde het gezin Baudartius naar Leiden. Na afronding van het vertaalwerk keerde hij terug naar Zutphen. Daar overleed hij drie jaar later.

Johannes Bogerman (1576-1637)

Johannes Bogerman werd geboren in 1576 in het Oostfriesse dorp Uplewert. Zijn vader was predikant te Bolsward van 1580 tot 1592. Daar heeft Bogerman zijn jeugd doorgebracht. Van 1591 tot 1596 studeerde hij op kosten van de staat aan de universiteit in Franeker. Daarna vervolgde hij zijn studie in het buitenland: Genève, Zürich, Lausanne, Oxford en Cambridge.

In het jaar 1599 werd hij in Sneek tot predikant bevestigd. Vier jaar later nam hij het beroep aan naar Enkhuizen en een jaar daarna vertrok hij naar Leeuwarden. Daar zou hij blijven tot zijn benoeming tot hoogleraar in Franeker in 1636.

Door de Nationale Synode te Dordrecht werd hij als voorzitter gekozen. Als voorzitter stelde hij de Remonstranten een aantal beslissende vragen en stuurde hij hen op 14 januari 1619 van de synode weg. Heel ontroerend was zijn gebed bij de opening van de eerste zitting van de synode. Het tekent de geest van diepe ernst en eerbied waarin de Bijbelvertaling aan de orde kwam.

Hij stierf in 1637 te Franeker, zes dagen voordat de Statenvertaling aan de Staten-Generaal werd aangeboden.

Gerson Bucerus (± 1565-1631)

Gerson Bucerus werd geboren in de Engelse plaats Sandwich. De datum van zijn geboorte is niet precies bekend, maar men gaat ervan uit dat zijn geboortejaar rond 1565 ligt. Zijn vader was als Augustijner monnik te leper rond 1560 overgegaan tot de Her-

vorming en naar Engeland gevlucht. In 1583 ging Gerson in Leiden theologie studeren. Vervolgens werd hij – in het voetspoor van zijn vader – predikant van de Hollandse gemeente van Sandwich in de periode 1586 tot 1588. Daarna werd hij predikant te Veere.

Hij is twee keer getrouwd geweest. Uit zijn eerste huwelijk werden in elk geval twee zoons geboren, Jacobus en Josias. Toen hij vertrok naar Leiden was hij al voor de tweede keer weduwnaar. Bucerus stond bekend vanwege zijn kennis van het Hebreeuws. Hij stierf geheel onverwachts op 3 augustus 1631 toen hij met zijn vertaalwerk voor de Statenvertaling tot Ezechiël 21 was gekomen.

Hermannus Faulkelius (± 1560-1625)

Hermannus Faulkelius werd omstreeks 1560 te Brugge geboren uit Hervormingsgezinde ouders. In 1580 bezocht hij in Gent de opleiding voor aanstaande predikanten. Drie jaar later werd hij student aan de Leidse universiteit. Weer drie jaar later werd hij in de Hollandse vluchtelingengemeente van Keulen tot predikant bevestigd. Daar trad hij ook in het huwelijk met Elisabeth Delynck. In 1599 werd hij predikant in Middelburg. Daar heeft hij gestaan tot zijn overlijden in 1625.

Faukelius was een begaafd prediker en was betrokken in allerlei kerkelijk werk. Hij was assessor (plaatsvervangend voorzitter) van de Synode van Dordrecht. Voordat de Statenvertalers hun arbeid in Leiden konden beginnen, overleed hij. Hij stond bekend

als een kenner van de talen van de Bijbel en had als vertaler gezag verworven door een door hem geleverde vertaling van het Nieuwe Testament die voor de eerste keer in 1617 verscheen. Een door hem verzorgde vertaling van het Oude Testament is nooit in druk verschenen.

Festus Hommius (1576-1642)

Festus Hommius werd geboren in Jelsum op 10 februari 1576. Hij studeerde achtereenvolgens te Franeker, La Rochelle en Leiden. De eerste gemeente die hij als predikant diende, is Dokkum. Hij bleef daar tot 1602. In die tijd is hij ook nog veldprediker geweest in het leger van Prins Maurits. Daarna werd hij predikant te Leiden. Hij was scriba van de Nationale Synode en naast zijn vertaalwerk van de Bijbel verzorgde hij ook de verklarende kanttekeningen (d.w.z. een soort voetnoten) bij twaalf Bijbelboeken. Op 5 juli 1642 overleed hij te Leiden.

Jacobus Rolandus (1562-1632)

Jacobus Rolandus werd in 1562 in Delft geboren. Hij studeerde in Genève en Heidelberg. In 1587 werd hij als predikant verbonden aan de Vlaamse vluchtelingengemeente te Wiesloch en Germersheim. Begin 1594 vertrok hij naar zijn geboorteplaats. Ruim vier jaar zou Rolandus in Delft staan, want in augustus 1598 keerde hij weer terug naar de Palts, naar de vluchtelingengemeente te Frankental. Vanaf 1603 diende hij de gemeente Amsterdam. Vandaar ging hij 1627

Hermannus Faukelius
Detail van ets door Daniël van Bremden, 1631
Museum Catharijneconvent, Utrecht

Festus Hommius
Detail van ets door W.J. Delff, 1620
Museum Catharijneconvent, Utrecht

Jacobus Rolandus
Detail van ets door W.J. Delff, 1632
Museum Catharijneconvent, Utrecht

Antonius Walaeus
Detail van ets door Salomon Savery, 1639
Teylers Museum, Haarlem

naar Leiden om met Hommius en Walaeus het vertaalwerk van het Nieuwe Testament op zich te nemen. Ook werd hij betrokken bij de herziening van het Oude Testament. De afronding van dit alles heeft hij niet meer mogen meemaken. Hij overleed op 3 juni 1632 en werd begraven in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Antonius Walaeus (1573-1639)

Antonius Walaeus werd op 3 oktober 1573 te Gent geboren. Hij volgde de Latijnse school te Middelburg en vertrok in 1596 naar de Leidse universiteit. Na een studiereis langs diverse buitenlandse universiteitssteden werd hij in 1602 predikant te Koudekerke. Drie jaar later deed hij intrede te Middelburg. In 1619 werd Walaeus hoogleraar te Leiden. Tijdens zijn verblijf in Leiden was hij ook bestuurder van de Indische kweekschool of het Indisch Seminarie. Hier werden studenten opgeleid als predikant voor de Hollanders en zendelingen voor de oorspronkelijke bewoners van Indië. Walaeus was één van de drie predikanten die betrokken waren bij de officiële aanbieding van de Bijbel aan de Staten-Generaal. Bijna twee jaar later, op 9 juli 1639, overleed hij te Leiden.

3. Bijbedrukkers en hun uitgaven

Wie wordt de drukker?

Er was een speciaal besluit nodig over de vraag wie de Statenbijbel zou gaan drukken en uitgeven. Dat drukken vergde een enorme investering. Aan wie moest de Staten-Generaal het privilege voor deze uitgave toekennen?

In 1632 stelden de vertalers van het Oude Testament, Baudartius en Bogerman, aan de Staten-Generaal voor dat het privilege voor het drukken van dit Bijbelgedeelte aan de vertalers zelf verleend zou worden. Die konden moeilijk anders doen dan dit verzoek inwilligen, al ging dit niet van harte. Het gevraagde privilege werd dus verleend, en de vertalers waren vrij in de keuze van de drukker, mits deze in Leiden woonde.

Toen de vertalers van het Nieuwe Testament, Hommius en Walaeus, hun werk voltooiden, vroegen zij eveneens een dergelijk privilege, wat ook hun werd verleend. De Staten-Generaal behielden zich wel het recht voor in te grijpen als de prijs van de Bijbel voor het gewone volk te hoog zou worden.

Amsterdamse drukker

De opdracht voor het drukken van de Statenbijbel werd gegeven aan de Amsterdamse drukker Paulus Aertsz. van Ravensteyn. De Weduwe Van Wouw fungeerde als uitgever. Van Ravensteyn zou zijn drukkerij van Amsterdam verplaatsen naar Leiden. Wie was deze Amsterdamse drukker? Paulus Aertsz. van Ravenstein, in 1586 in Bra-

'Haagse Bijbel'. Een editie van de Statenvertaling gedrukt in 's Gravenhage, 1645. Nota bene: gedrukt door de landsdrukkerij van Van Wouw, die toen slechts als uitgever van de Statenbijbel mocht optreden! Aan de voet van de titelpagina van deze 'piratendruk' een stadsgezicht van Den Haag.

bant geboren, was zijn loopbaan begonnen als zetter in een Dordtse drukkerij. In 1608 vestigde hij zich in Amsterdam en begon een eigen bedrijf, dat zich al spoedig sterk ontwikkelde. Aan eigen uitgaven deed hij niet veel, met uitzondering van een aantal Bijbels. Hij werkte in opdracht van vele Amsterdamse uitgevers, onder wie grote Bijbeluitgevers. Van Ravensteyn was dus een specialist op het gebied van Bijbeldruk en was tevens gewend om in opdracht van anderen te werken.

Waarom werd deze Amsterdamse drukker gekozen, terwijl er in Leiden ook drukkers woonden die dit werk wel aankonden? Misschien wilde men Amsterdam ook iets gunnen van dit grote karwei, misschien was hij bevriend met de machtige Weduwe Van Wouw. Hoe het ook zij, op 1 juli 1635 werd Van Ravensteyn met zijn drie zettters en vier drukkers beëdigd door de Leidse burgemeesters. Met de verhuizing ging het niet vlot en ook had hij moeite met het verkrijgen van papier en nieuwe letters, wat ongetwijfeld kwam door de afgunst van zijn vakgenoten. Van Ravensteyn installeerde drie personen en toen kon het werk beginnen. Dat werd met grote voortvarendheid tot een goed einde gebracht. Er werden drie correcties uitgevoerd, waardoor de vertalers langer in Leiden moesten blijven dan voorzien was. Eindelijk, in juni 1637, was men gereed met het drukken van drie verschillende uitgaven in twee formaten: één editie in folio met verklarende kanttekeningen, één in folio zonder kanttekeningen maar wel met verwijsteksten en één in octavo met verwijs-

teksten. Op 17 september van dat jaar werd het eerste exemplaar van de folio-uitgave, gebonden in een paars fluwelen band met vergulde snede, plechtig aangeboden aan de Staten-Generaal door Rivet (vervanger van Bogerman), Walaeus en Hommius. De drukker had zijn naam eer aangedaan. De nieuwe Bijbel was een monument van goede vertaling en Nederlandse typografie uit de 17e eeuw. Letter, zetwerk, indeling, alles verdiende de hoogste lof.

Dit is het beste te zien aan het vóór-titelblad (frontispice). De gegraveerde titel is geplaatst in een poort met opengeslagen Bijbel. Onderaan deze poort ziet men het Statenwapen en een gezicht op Leiden, de stad waar dit boek gedrukt was (zie object 14 van de expositie). Op de keerzijde staat het uitvoerige privilege voor firma Van Wouw, gedateerd 11 december 1632. Die gold voor vijftien jaar, te beginnen met het tijdstip van publicatie. Allen die de vertaling, in welke vorm dan ook, nadrukten en zelfs de bezitters van nagedrukte Bijbels werden bedreigd met een boete van 2000 pond of lijfstraf.

Hierop volgde de acte van autorisatie. Daarin verklaarden de Staten-Generaal dat alle exemplaren van de nieuwe Bijbel als bewijs van echtheid met een *'gewoonlick teeken'* gewaarmerkt zullen worden. Dit bestond uit het Statenwapen en de handtekening van Barent Langenes, die benoemd was tot kamerbewaarder van de Rekenkamer. Aan deze handtekening zijn dan ook de eerste drukken te herkennen.

Piratendrukken en daarna

Niet overal werd het privilege van Paulus Aertsz. van Ravensteyn gerespecteerd. We zagen al dat de Amsterdamse magistraat toeliet dat ook in die stad de Statenbijbel werd gedrukt. Al snel volgde Gouda het voorbeeld van Amsterdam. In 1647 verscheen bij Pieter en Jan Rammazeyn een Bijbel in folio. Ook deze drukvergunning was verleend door de stadsregering. Die is afgedrukt op de achterzijde van het titelblad met het stadswapen van Gouda.

Nadat het privilege van de Weduwe Van Wouw in 1652 was afgelopen, kon elke drukker vrij de Bijbel drukken, maar er moest wel toestemming van de stadsregering worden verkregen. Die wees dan in overleg met de kerk een corrector aan, die de drukproef vergeleek met de uitgave van 1657, de zogenaamde 'corrigeerbijbel'. Zo drukte de boekdrukkersfamilie Elzevier te Leiden in 1663 een grote foliobijbel als eerste in de Romeinse letter (dus niet met een zogenaamde gotische of oude druk letter). In deze Bijbel zitten zes kaarten en meestal een aantal uitslaande prenten.

De stad Dordrecht kon natuurlijk niet achterblijven in de rij van steden waar Bijbels gedrukt werden.

Hier woonde de drukkersfamilie Keur. Al in 1666 verscheen hun eerste uitgave van de Statenbijbel, waarop in 1668 een tweede druk in samenwerking met Marcus Doornick en compagnons te Amsterdam volgde. De familie Keur heeft van 1666 tot 1732 zestig Bijbeldrukken in allerlei formaten verzorgd. Deze Bijbels werden alle met grote nauw-

keurigheid gecontroleerd op druk- en zetfouten. De Dordtse magistraat stond borg voor de juistheid van de uitgaven en liet deze dan ook voorzien van een acte van autorisatie, ondertekend door de stadssecretaris op de achterzijde van het titelblad.

In Gorinchem werd in 1739 met toestemming van de burgemeesters van deze stad de Bijbel gedrukt door de stadsdrukker Nicolaes Goetzee.

Nog vele andere drukkers volgden met verloop van tijd. In allerlei formaten en uitvoeringen, van grote edities tot mini-uitgaven. Met of zonder kaarten, geïllustreerd met prenten of juist niet, met en zonder de verklarende kanttekeningen. Hoe groot de oplage van al die drukken was, is meestal niet meer precies te achterhalen, maar duidelijk is wel dat er sinds 1637 honderdduizenden Bijbels in de Statenvertaling zijn verspreid.

4. Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling

Bijbels vóór de Reformatie

De Statenvertaling was niet de eerste vertaling van de Bijbel in het Nederlands. Al in de Middeleeuwen werden handschriften vervaardigd die gedeelten uit de Bijbel bevatten, zoals de Psalmen uit het Oude Testament of de Evangelieën uit het Nieuwe Testament. Jacob van Maerlandt maakt een 'Rijmbijbel' waarin Bijbelgedeelten opgenomen waren. Vaak ging het om bewerkingen van Bijbelgedeelten, vertaald uit de Latijnse vertaling. Omdat het om handschriften ging, kon alleen de elite zich die veroorloven.

De eerste Bijbel die in de Nederlandse taal werd gedrukt, is de 'Delftse Bijbel' uit 1477. Dat was nog geen complete Bijbel, want de Psalmen en het Nieuwe Testament ontbraken. Enkele jaren later verscheen de 'Keulse Bijbel'. Vroeger werd er Nederlands gesproken tot ver over onze tegenwoordige oostelijke grenzen. Zo is het ontstaan van de Keulse Bijbel te verklaren. Daarin waren de Psalmen en het Nieuwe Testament wel opgenomen. De Keulse Bijbel is dus de eerste volledige Bijbel in het Nederlands.

De Liesveldtbijbel

De Liesveldtbijbel is de eerste volledige Bijbel in de volkstaal die na de Hervorming verscheen. Juist door de Reformatie werd de behoefte hieraan sterk gevoeld. Het gewone volk moest het Woord van God zelf kunnen

lezen. Deze Bijbel werd in 1526 uitgegeven door Jacob van Liesveldt in Antwerpen. Hij heeft het uitgeven van zijn Bijbel met de dood moeten bekopen.

Al in 1536 werd een beloning gesteld op het verbranden van Bijbels en boeken die door Van Liesveldt waren uitgegeven. In 1542 kwam hij voor de tweede keer met de rechter in aanraking. Het liep toen nog met een sisser af. Maar in 1545 werd hij opnieuw voor de rechtbank gedaagd. Er was een aanklacht tegen hem ingediend op grond van de inhoud van de kanttekeningen in zijn Bijbeluitgave van 1542. Daarin werd gezegd dat de mens alleen zalig kan worden door het geloof in Jezus Christus. Tevergeefs beriep Van Liesveldt zich op zijn vergunning om Bijbels uit te geven. Ook zijn verweer dat hij nooit de bedoeling had gehad om de ware godsdienst schade te berokkenen, baatte hem niet. Hij werd schuldig bevonden en op 28 november 1545 onthoofd. Een jaar later verbood keizer Karel V het bezit en verspreiden van de Liesveldtbijbel. De Liesveldtbijbel is van 1526 tot 1562 van grote betekenis geweest.

Deux-aesbijbel

De Liesveldtbijbel werd vanaf 1561-1562 verdrongen door de Deux-aesbijbel. De naam 'Deux-aesbijbel' is ontleend aan een verklarende kanttekening in deze Bijbel. Bij Nehemia 3:5 is als kanttekening toegevoegd: *'De armen moeten het cruyce dragen, de rycke en geven niets. Deux aes en heeft niet, six cincque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry.'* In die tijd werd deze aantekening onmiddellijk be-

- 5 Bp hen bouweden die van **Chkhoa**: doch ha
re † geweldigen en brachten haren halg niet ten
dienste harer heeren. † De armen moes-
ten het crupce dza
6 De **Oudepoorte** bouweden **Joiada** de sone
Basseath / ende **Mesullam** de sone **Besodia** : sp
dectense / ende stelden de deuren in / ende sloten
ende grendelen. gen/de rijke en
geuen niets/deux
aes en heeft niet/
7 Bp hen bouweden **Melathia** van **Gibeon**/
en **Jadon** van **Merono** / mannen van **Gibeon**
en van **Mizpa** / aen den stoel des lantvoochts/
op dese 3nde des waters. six cinque en
geeft niet/ quater
dzy die helpē dzy.

De kanttekening bij Nehemia 3:5, waaraan de Deux-aesbijbel zijn naam ontleent.

grepen. Die is ontleend aan het dobbelspel. dé kerk- en huisbijbel in.

'Deux-aes' (= twee en een) was de laagste
worp, 'six cinque' (= zes en vijf) de hoogste,
'quater dry' (= vier en drie) de middelste.

De kanttekening betekent dus: 'De armen
hebben niets, de rijken geven niets, maar de
middenstand, die betaalt wel.'

Deze verklaring gaat terug op de Bijbelver-
taling van Luther die in 1534 verscheen.

Luther wilde ook in de uitleg van de Bijbel de
gewone taal van het volk spreken. Daarom
heeft hij algemeen bekende uitdrukkingen
en zegswijzen in zijn vertaling gebruikt. Zo
wilde hij het lezen van de Bijbel voor het
gewone volk zoveel mogelijk vergemakke-
lijken.

Doordat er voorlopig geen betere vertaling
kwam, is de Deux-aesbijbel de gezaghebben-
de kerk- en huisbijbel geweest van 1562 tot
1637. Daarna nam de Statenbijbel, die recht-
streeks vanuit de oorspronkelijke talen in
het Nederlands vertaald was, haar plaats als

5. Invloed en betekenis van de Statenvertaling

De honderdduizenden exemplaren van de Statenvertaling die in de loop van vier eeuwen verspreid zijn, zijn van enorme betekenis geweest. Voor de kerken natuurlijk, omdat deze vertaling officieel als kerkbijbel dienst deed. En voor het persoonlijke geestelijke leven van mensen, die opgroeiden met de tekst van de Statenvertaling, daarmee vertrouwd raakten als het ging om geloofszaken, het kennen van Jezus Christus, en de persoonlijke omgang met God. Maar naast deze geestelijke betekenis heeft de Statenvertaling ook grote maatschappelijke en culturele invloed uitgeoefend. De vertalers kwamen uit verschillende Nederlandse gewesten. Elk gewest, elke streek kende z'n eigen 'taal'. Nu moest er een Bijbel komen die in alle gebieden waar een vorm van Nederlands gesproken werd, goed te lezen zou zijn. Dus begonnen de vertalers met het maken van afspraken over de schrijfwijze van woorden, over de grammatica en wat er verder nodig is om een goede vertaling in 'gestandaardiseerd' Nederlands te maken. Daardoor heeft de Statenvertaling onze Nederlandse taal mede vorm gegeven. Doordat de Statenvertaling zo algemeen verbreid was, gingen ook allerlei uitdrukkingen tot de Nederlandse taalschat behoren. Mensen lazen het Woord van God in hun eigen, zij het wat 'deftige', taal en ze namen daaruit kernachtige uitdrukkingen over in hun dagelijks taalgebruik. Verderop in deze catalogus geven we daar een indruk van. En

zoals de expositie laat zien, gebeurde dat ook in de literatuur en beeldende kunst. Interessant is ook de manier waarop de invloed van de Statenvertaling – of meer algemeen: van de Bijbel – zichtbaar wordt in de volkscultuur. Op de tentoonstelling zijn daar enkele voorbeelden van te zien. Een broeksknoop met daarop een afbeelding van Jozef en de vrouw van Potifar – waarom juist dat verhaal? Een tabaksdoos met ets en inscriptie, een messenheft in de vorm van de profeet Jona, wandtegeltjes met Bijbelse taferelen. Het zijn maar enkele voorbeelden hoe Bijbelteksten en -verhalen in het dagelijkse leven een plaats konden innemen.

Op allerlei manieren haalde men de 'Bijbel in huis'. In de eerste plaats dus door te lezen in het 'Boek der boeken', waardoor het hart geraakt werd en de ziel gevoed, op reis naar een beter, hemels Vaderland. Daarnaast waren er die talloze gebruiks- of kunstvoorwerpen met daarop Bijbelse lessen, die dat pad begeleidden. En wie daar niet over beschikte, kon zich altijd nog bedienen van de taal van de Statenvertaling.

Verantwoording

De tekst van deze historische inleiding is, met toestemming van de auteurs, in bewerkte vorm ontleend aan enkele hoofdstukken uit P. Beekhuis e.a., *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling*, Dordrecht 1987

A. van Heteren, 'Nederlandse bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling' (p. 9-22)

A. van Heteren, 'Totstandkoming van de Statenvertaling; a. Vanaf 1571 tot Nationale Synode van Dordrecht' (p. 23-37)

A.C. Rijken, 'Totstandkoming van de Statenvertaling; b. Vanaf Nationale Synode van Dordrecht tot 1657' (p. 39-55)

J. de Koning, 'Wie waren de Statenvertalers?' (p. 56-59)

W. van Gent, 'Bijbedrukkers en hun uitgaven' (p. 74-86)

Meer over de geschiedenis van Bijbelvertalingen en over de Statenvertaling:

C.G. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637* (bewerkt door F.G.M. Broeyer), Haarlem / Brussel 1993

P. Gillaerts e.a. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*, Heerenveen 2015

A.W.G. Jaakke en F.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem/Brussel 1990

D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937*, Amsterdam 1977.2

STATENVERTALING EN NEDERLANDSE TAAL

Selectie van uitdrukkingen ontleend aan de Statenvertaling

Van aangezicht tot aangezicht

rechtstreeks, zonder tussenkomst van anderen;

Exodus 33:11, 1 Korinthe 13:11-12

Zonder aanzien des persoons

onpartijdig, zonder te letten op wie of wat iemand is;

Spreuken 24:23, Romeinen 2:11

In goede aarde vallen

positief ontvangen. Ontleend aan zaad dat op de akker gezaaid wordt;

Marcus 4:8

Zo arm als Job

heel arm. Job was een rijke man die door veel tegenslagen alles verloor, maar toch bleef geloven;

Ontleend aan het Bijbelboek Job

De balk in eigen oog niet zien, maar wel de splinter bij een ander

wel vitten op een ander, maar geen oog hebben voor eigen fouten;

Lukas 6:41

Een barmhartige Samaritaan

iemand die zich het lot aantrekt van een ander en die helpt;

Lucas 10:25-37

De Benjamin zijn

de jongste zijn. Benjamin was de jongste zoon van aartsvader Jacob;

Genesis 35:18

Bergen verzetten

dingen realiseren die grenzen aan het onmogelijke;

1 Korinthe 13:2

Ben ik mijn broeders hoeder?

ik hoef toch niet op mijn broer of iemand anders te letten?

Genesis 4:9

Dat kan het daglicht niet verdragen

dat kan beter niet openbaar worden. Verwijzing naar het nachtelijk gesprek van de Farizeeër Nicodemus met Jezus;

Johannes 3:1-21

Als David tegen Goliath

als iemand die is klein het opneemt tegen iemand die veel groter is. Ontleend aan het verhaal dat de herdersjongen David de Filistijnse reus verslaat;

1 Samuël 17:13-54

Als een dief in de nacht

plotseling, onverwacht;

1 Thessalonicenzen 5:2

De dood in de pot

saai, niks te beleven. Verwijzing naar het verhaal dat het eten van de profeten zo vies was dat ze dachten ervan dood te gaan;

2 Koningen 4:40

Een doorn in het oog

een ergernis, iets wat dwars zit;

Numeri 33:55

In het duister tasten

niets weten, onzeker zijn;

Job 12:25

Op twee gedachten hinken

niet weten wat je moet doen, inconsequent zijn;

1 Koningen 18:21

Gewogen en te licht bevonden

beoordeeld, maar niet goedgekeurd;

Daniël 5:27

De hand aan de ploeg slaan

aan het werk gaan;

Lucas 9:61-62

De hand in eigen boezem steken

erkennen dat je zelf schuldig bent, aan zelfonderzoek doen;

Exodus 4:6-7

Iemand op handen dragen

iemand waarderen, hoogschatten;

Psalms 91:11-12

Zijn handen in onschuld wassen

onschuldig zijn, niet verantwoordelijk zijn;

Deuteronomium 21:6, Psalm 26:6, Mattheüs 27:24

De harp / lier aan de wilgen hangen

stoppen met werken. Verwijzing naar het Joodse volk dat naar Babylonië was gedeporteerd en daar treurde;

Psalms 137:2

Waar het hart vol van is, loopt de mond van over

iemand spreekt graag over datgene wat hem of haar bezighoudt;

Mattheüs 12:34

Hoogmoed komt voor de val

wie trots is en zichzelf prijst, valt vroeg of laat van zijn voetstuk;

Spreuken 16:18

Zijn huis op zand bouwen

ongefundeerde en ondoordachte plannen maken;

Mattheüs 7:24-27

Niemand kan twee heren dienen

twee dingen tegelijk doen of twee verschillende belangen willen behartigen, werkt niet;

Lucas 16:13

Armen van geest

mensen die niet hangen aan geld en goed of macht, eenvoudige mensen. Ontleend aan de Bergrede van Christus;

Mattheüs 5:3

Het gouden kalf aanbidden

gaan voor rijkdom en aardse goederen. Verwijzing naar een kalf van goud dat door het volk van Israël als een afgod werd vereerd;

Exodus 32:4

Een kuil voor een ander graven

wie een ander wil laten vallen of schade berokkenen, wordt zelf slachtoffer;

Psalm 7:16, Spreuken 26:27

Een land van melk en honing

een land waar mensen het goed hebben en in overvloed leven;

Exodus 3:8

Leeuwen en beren op de weg zien

allerlei gevaren zien en daarvoor terugdeinzen;

Spreuken 22:13

Het licht onder de korenmaat zetten

talenten en gaven niet gebruiken, kennis onbenut laten;

Mattheüs 5:15

Loon naar werken

recht hebben op waar je je voor ingespannen hebt, krijgen wat je verdient;

2 Kronieken 17:7

Een lust voor het oog

mooi, prachtig om te zien. Ontleend aan het scheppingsverhaal;
Genesis 3:6

De mammon dienen

geldgierig, al je zinnen zetten op rijkdom. Mammon is het Syrische woord voor rijkdom;
Mattheüs 6:24

Met twee maten meten

verschillend behandelen, discrimineren;
Mattheüs 7:2

Zo moeder, zo dochter

dochters lijken op en hebben het karakter van hun moeder;
Ezechiël 16:44

Een molensteen om iemands nek

een zware last;
Mattheüs 18:6

Muggenziften

kleine zaken opblazen, van details een punt maken;
Mattheüs 23:24

Door het oog van de naald

ter nauwer nood ontsnappen aan een gevaar of ongeluk;
Mattheüs 19:24

Oog om oog, tand om tand

iemand met gelijke munt terugbetalen, wraak nemen;
Exodus 21:23-25; vergelijk Mattheüs 5:38-41

Bij de pakken neerzitten

moedeloos zijn, pessimistisch, passief;
Genesis 49:14

Parels voor de zwijnen

verspilde moeite, iets doen wat niet gewaardeerd wordt;

Mattheüs 7:6

Niets nieuws onder de zon

alles is eerder ook al eens gebeurd;

Prediker 1:9

Een roepende in de woestijn

tevergeefs waarschuwen. Verwijzing naar Johannes de Doper die leefde in de woestijn en opriep tot bekering;

Marcus 1:4

De schapen van de bokken scheiden

het goede van het slechte scheiden;

Mattheüs 25:32-33

De schellen vallen van de ogen

iets gaan begrijpen. Een schel is een schil of vlies;

Handelingen 9:18

Een steen des aanstoets

bron van ergernis, iets waar je over struikelt;

Jesaja 8:14, 1 Petrus 2:7

Stenen voor brood geven

iets geven waar de ander bedrogen mee uitkomt, niets aan heeft;

Mattheüs 7:9

Tijd en wijze weten

goed nadenken over de manier en het tijdstip waarop je iets doet;

Prediker 8:5-6

Vette en magere jaren

goede en slechte tijden, tijden van voor- en tegenspoed;

Genesis 41:18-19

De brede en de smalle weg

in de Bergrede spreekt Jezus over de brede weg, die uitloopt op de ondergang, en de smalle weg die naar het eeuwige leven leidt;

Mattheüs 7:13-14

Een wet van Meden en Perzen

een onveranderlijke wet waaraan niet te tornen valt en die streng moet worden nageleefd;

Daniël 6:9

Oude wijn in nieuwe zakken

iets wat al oud en bekend is presenteren als nieuw;

Mattheüs 9:17

Wie wind zaait, zal storm oogsten

wie onrust stookt, loopt het gevaar zelf het slachtoffer te worden van nog veel meer narigheid;

Hosea 8:7

Zo wijs als Salomo

heel wijs. Verwijzing naar koning Salomo van Israël (972-932 v. Chr.) die in het hele Midden-Oosten bekend was om zijn wijsheid;

1 Koningen 3:12 en 16-28

Woekeren met je talenten

je persoonlijke gaven goed inzetten en gebruiken. Ontleend aan de gelijkenis van de talenten;

Mattheüs 25:14-30

In zak en as zitten

in de put zitten. Verwijzing naar de oude Joodse gewoonte om na een sterfgeval as op het hoofd te strooien en een vormloos gewaad aan te doen;

Esther 4:1

Zondebok

iemand die overal de schuld van krijgt;

Leviticus 16:21

In het zweet zijns aanschijns

door hard werken;

Genesis 3:19

Meer over spreekwoorden en gezegden in onze taal die ontleend zijn aan de Bijbel:

Ton den Boon, *Een lust voor het oog en andere Bijbelse uitdrukkingen die we dagelijks gebruiken*, Utrecht / Antwerpen 2014

Karina van Dalen-Oskam en Marijke Mooijaart, *Nieuw Bijbels lexicon. Woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu*, Amsterdam 2008

J. van Delden, *De Tale Kanaäns. Bijbelse woorden, spreekwoorden en uitdrukkingen*, Nijkerk 1982

Friederike de Raat, *Muggenzifters en zondebokken. Spreekwoorden en gezegden uit de Bijbel*, Amsterdam 2017

<https://www.statenvertaling.net/uitdrukkingen.html>

Kent u de uitdrukkingen?

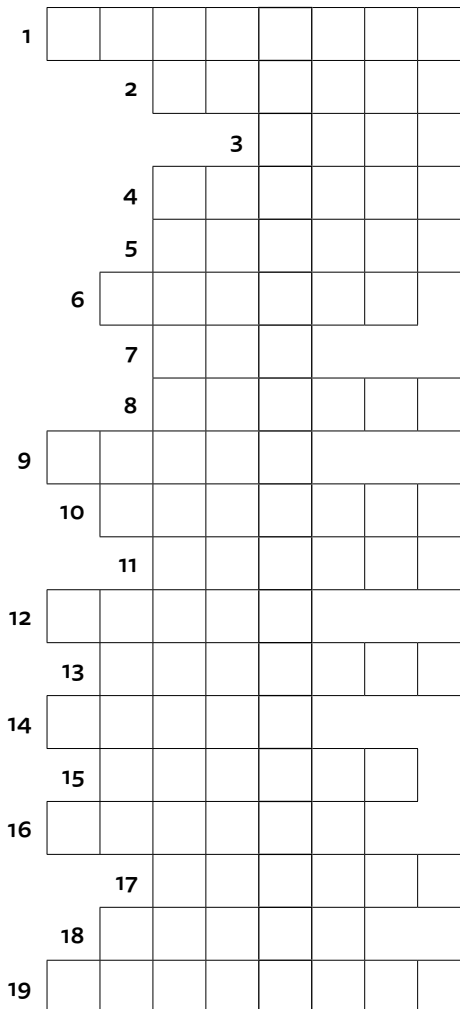
In de Tweede Kamer is taal een communicatiemiddel bij uitstek. Kamerleden zijn doorgaans zeer taalvaardig. Soms gebruiken ze woorden of gezegden waarvan ze de herkomst niet of nauwelijks (meer) weten. Zo zijn er veel hedendaagse uitdrukkingen ontleend aan de Bijbel. In deze puzzel zijn 19 uitdrukkingen of spreekwoorden verwerkt, die direct of indirect af te leiden zijn uit gebeurtenissen of zinsneden in de Statenvertaling.

Hoe staat het met uw kennis van dergelijke uitdrukkingen? In elk van de 19 zinnen op de volgende bladzijden ontbreekt een woord. Dat woord moet ingevuld worden ingevuld in bijgaand diagram. Elke zin beschrijft een situatie zoals die in de Tweede Kamer zou kunnen voorkomen. Bij de vraag is ook aangegeven waar de bedoelde uitdrukking in de Bijbel staat of waarvan die afgeleid is. Als alle woorden in het diagram zijn ingevuld, staat in de verticale kolom een gezegde (dat verwijst naar 1 Petrus 2:15). De betekenis van dit gezegde moet maar geen praktisch worden in de Tweede Kamer.

Oplissing
Ontbrekende woorden: 1. daglicht; 2. hoeder; 3. mond; 4. graven; 5. handen; 6. handen; 7. tijd; 8. boezem; 9. storm; 10. gewogen; 11. hinken; 12. naald; 13. duister; 14. doorn; 15. Salomo; 16. pakken; 17. bergen; 18. maten; 19. splinter.
In de kolom: iemand de mond snoeren

1. Hoge bomen vangen veel wind; dat geldt ook voor Kamerleden. Daarom moeten ze niet iets doen wat het (*Johannes 3:20*) niet verdragen kan.
2. Kamerleden zullen zeker op elkaar letten en elkaars welzijn bevorderen. 'Pas op elkaar en wees je broeders', is dan het devies (*Genesis 4:9*).
3. De meeste Kamerleden staan graag achter het spreekgestoelte; soms is hun hart zo vol dat de (*Mattheüs 12:34*) ervan overloopt.
4. Iemand waarderen is beter dan een kuil voor hem te (*Spreuken 26:27*), met het risico er zelf in te vallen.
5. Een Kamerlid dat iets verkeerd gezegd heeft, dient dat gewoon toe te geven. Dat is beter dan zijn (*Mattheüs 27:24*) in onschuld wassen.
6. Het is goed om iemand te waarderen, maar de vraag is of het wijs is hem op (*Psalms 91:12*) te dragen.
7. Het is belangrijk om als Kamerlid op het juiste moment iets te zeggen of voor te stellen. Iedereen moet dan ook (*Prediker 8:6*) en wijze weten.
8. Helaas gaat iemand weleens in de fout. Dan is het nodig de hand in eigen (*Exodus 4:6*) te steken.
9. Ook Kamerleden kunnen niet zomaar alles zeggen; het is wijs te bedenken dat wie wind zaait (*Hosea 8:7*) zal oogsten.
10. In de Tweede Kamer komt het een enkele keer voor dat iemand niet voor zijn taak berekend is. Hij wordt dan en te licht bevonden (*Daniël 5:27*).
11. Het komt voor dat Kamerleden niet goed weten welke beslissing ze moeten nemen. Ze (*1 Koningen 18:21*) dan op twee gedachten.
12. Kamerleden kunnen het een minister enorm moeilijk maken. Soms is de schade gering maar kruipt de bewindsman wel door het oog van de (*Mattheüs 19:24*).
13. Kamerleden weten veel, maar tasten voor een gezochte, noodzakelijke oplossing weleens in het (*Job 12:25*).
14. Als iemand zich ergert aan iets wat verkeerd gaat, is hem dat als een (*Numeri 33:55*) in het oog.
15. Het kan zijn dat een Kamerlid veel weet en wijs is in zijn oordeel. Toch is hij dan nog niet zo wijs als (*1 Koningen 3:16-28*).
16. Wie nauwelijks vrucht op zijn werk ziet, kan moedeloos worden en zijn werk laten rusten. Hij zit dan even bij de (*Genesis 49:14*) neer.
17. De vraag of Kamerleden druk zijn, is niet moeilijk te beantwoorden. Soms verzetten ze (*1 Korinthe 13:2*) werk.

18. In het werk in de Tweede Kamer moet men niet met twee
(Mattheüs 7:2) meten.
19. Bij het zien van elkaars fouten is het nuttig eerst te kijken naar de balk
in eigen oog en dan pas naar de (Lukas 6:41) bij een ander.

© D. de Bruin

HET * BOEK DER P S A L M E N.

Psalm I.

Beschryffinge van den wandel ende de gelukfelighepe der byzomen/ ende
der contrarte van den aert ende elendigen staet der godtlosen.

1

1 Gelukfelig is de man / ^a die
niet en wandelt ¹ in den raedt
der ² godtlosen/ noch staet op
den weg der sondaeren/ noch sit
in het ³ gestoelte der spotteren.

² ^b Maer sijn lust is in des

H E E R ⁴ Wet/ ende hy ⁵ overdenkt sijne
Wet dag ende nacht.

³ Want hy sal zijn als ^c een Boom/geplant aen
⁶ waterbeken/ die sijne vrucht geeft in sijnen tijdt/
ende welckes ⁷ bladt niet af en valt: ende al wat
hy doet/ sal wel ⁸ geluchen.

⁴ Alsoo en zijn de godtlose niet/ maer als ^d het
kaf/ dat de windt henen drijft.

⁵ Daerom sullen de godtlose niet bestaen in het
Gerichte/ noch de sondaers in de vergaderinge
der rechtbeerdigen.

⁶ Want de **H E E R** kent den weg der recht-
beerdigen/ maer de weg der godtlosen sal ver-
gaen.

De ^a, ^b, enz. verwijzen naar de kanttekeningen ('voetnoten') bij de tekst, evenals de nummers ¹, ², enz. in de regels. In de transcriptie zijn die verwijzingen achterwege gelaten.

Lezen met gotische letters (‘oude druk’)

Psalm I

(...)

1 WEgeluksalig is de man / die
niet en wandelt in den raedt
der godtlosen / noch staet op
den weg der sondaren / noch sit
in het gestoelte der spotteren.

2 Maer sijn lust is in des
HEEREN Wet / ende hy overdenkt sijne
Wet dag ende nacht.

3 Want hy sal zijn als een Boom / geplant aen
waterbeken / die sijne vrucht geeft in sijnen tijdt /
ende welckes bladt niet af en valt: ende al wat
hy doet / sal wel gelucken.

4 Alsoo en zijn de godtlose niet / maer als het
kaf / dat de windt henen drijft.

5 Daerom sullen de godtlose niet bestaen in het
Gerichte / noch de sondaers in de vergaderinge
der Rechtveerdigen.

6 Want de HEERE kent den weg der recht-
veerdigen / maer de weg der godtlosen sal ver-
gaen.

In de editie van de Gereformeerde Bijbelstichting, die zo nauwkeurig mogelijk wil aansluiten bij de Statenvertaling uit de 17e eeuw, luidt deze psalm als volgt:

Psalm 1

1 Welgelukzalig is de man, die niet wandelt in den raad der goddelozen, noch staat op den weg der zondaren, noch zit in het gestoelte der spotters.

2 Maar zijn lust is in des HEEREN wet, en hij overdenkt Zijn wet dag en nacht.

3 Want hij zal zijn als een boom, geplant aan waterbeken, die zijn vrucht geeft op zijn tijd, en welks blad niet afvalt; en al wat hij doet, zal wel gelukken.

4 Alzo zijn de goddelozen niet, maar als het kaf, dat de wind henendrijft.

5 Daarom zullen de goddelozen niet bestaan in het gericht, noch de zondaars in de vergadering der rechtvaardigen.

6 Want de HEERE kent den weg der rechtvaardigen, maar de weg der goddelozen zal vergaan.

BRUIKLEENGEVERS MEDEWERKERS SPONSORS

**Deze expositie kon
gerealiseerd worden
dankzij de volgende
bruikleengevers**

Museum Catharijne Convent

Museum Catharijneconvent is hét rijksmuseum en kenniscentrum voor religieuze kunst in Nederland. Het museum vertelt het fascinerende verhaal over het heden en verleden van het christendom in Nederland. Met een collectie van zowel protestantse als katholieke kunst- en cultuurvoorwerpen is het museum uniek in de wereld.

Lange Nieuwstraat 38
3512 PH Utrecht
www.catharijneconvent.nl

Het **Dordrechts Museum** is opgericht in 1842 en daarmee een van de oudste musea in Nederland. Het museum is door de jaren heen tot vandaag moderne en hedendaagse kunst blijven verzamelen. Daardoor bezit het museum nu een compacte en representatieve collectie van zes eeuwen Nederlandse schilderkunst, met daarin opmerkelijke werken van hoge kwaliteit. Wij geloven dat gevoel voor schoonheid het leven verrijkt. Met ons museum leveren wij daar graag een bijdrage aan.

Museumstraat 40, Dordrecht

*Op vijftien minuten loopafstand van
Centraal Station Dordrecht*

Bezoek als groep het BIJBELMUSEUM LEERDAM !

Onze bijzondere collectie bevat een belangrijk deel van Nederlands cultureel-religieus historisch erfgoed aan (zeer) oude Bijbels.

Veel Bijbels zijn voorzien van etsen, houtsnedes, kopergravures en landkaarten.

U krijgt een goed beeld van de belangrijke rol van de Bijbel door de eeuwen heen voor de Nederlandse taal en cultuur. Voor groepen wordt op afspraak een interactieve presentatie gehouden (duur: 1,5 uur).

Honderden beoordelingen op onze website **met een cijfer tussen de 8 en 10** tonen hoe groepen ons museum waarderen: Boeiend & leerzaam, indrukwekkend, heel interessant, fantastisch, **a fascinating look into the Dutch church history**, overweldigend, inspirerend.

Meer weten? Zie www.statenbijbelmuseum.nl

Klei... Tegels... Keramiek

Het Nederlands Tegelmuseum toont de grootste en meest veelzijdige collectie Nederlandse wandtegels en tegeltableaus vanaf de late Middeleeuwen tot hedendaagse keramiek. Een unieke en historisch belangrijke verzameling van een bijzondere tak van Nederlands design.

Nederlands Tegelmuseum

Eikenzoom 12 6731 BH Otterlo

+31 (0)318 591 519

info@nederlandstegelmuseum.nl

**Deze expositie en
catalogus konden
gerealiseerd worden
dankzij de medewerking
of financiële steun van
de volgende bedrijven en
instanties**

ATELIER Alkema

Tentoonstellingsontwerp

www.atelieralkema.nl

Corné van der Horst

grafisch ontwerp

06 316 791 60

ontwerp@cornevanderhorst.nl

Van der Wal

Fotografie

Voor al uw

- bedrijfsfoto's én video's
 - Dronefoto's
- Reportage's en portretten
en nog veel meer

info@ceesvdwal.nl - www.ceesvdwal.nl

Bel vrijblijvend voor meer info: 0623708232

*deze catalogus wordt
u aangeboden door*

en

ROYAL JONGBLOED
/printing & binding

EEN GESCHENK, OM DOOR TE GEVEN

De Statenvertaling is een geschenk. Allereerst en vooral in geestelijk opzicht. Door de Bijbel in de Statenvertaling kwam Gods Woord honderden jaren geleden ineens letterlijk en figuurlijk in het blikveld van de gewone man en vrouw.

De Statenvertaling is óók een geschenk als het gaat om de grote bijdrage die deze vertaling heeft geleverd aan de vorming van de Nederlandse taal.

De spreekwoorden en uitdrukkingen die hun wortels hebben in deze vertaling zijn bijna niet te tellen.

Voor een christelijk mediabedrijf als Erdee Media Groep is de Statenvertaling in beide hoedanigheden van het allergrootste belang.

De Bijbel in de Statenvertaling is voor ons de leidraad bij alles wat we schrijven en uitgeven.

En omdat voor een mediabedrijf taal de belangrijkste grondstof is, plukken we ook op dat gebied dagelijks de vruchten van deze monumentale vertaling.

De Statenvertaling is wel een heel bijzonder geschenk. Het is namelijk niet gegeven om het voor onszelf te houden, maar om het door te geven.

Gods Woord wereldwijd verspreid

Met uw hulp kunnen wij Bijbels en Bijbelse lectuur gratis beschikbaar stellen

In samenwerking met verschillende kerkgenootschappen en diverse hulporganisaties verspreiden wij Bijbels in onder andere Congo, Ghana, Hongarije, Irak, Italië, Moldavië, Nigeria, Oekraïne, Roemenië en Rusland. Wij stellen deze Bijbels gratis beschikbaar aan betrouwbare instanties, die ervoor zorgen dat zij op de juiste plaats komen.

In Nederland schenkt de GBS onder meer Bijbels aan ziekenhuizen, gevangenis, krijgsmachtonderdelen en evangelisatieposten.

Momenteel steunen wij vertaalprojecten voor de Spaanse en Chinese Bijbel en het Delitzsch project voor revisie van het Hebreeuwse Nieuwe Testament.

Ons rekeningnummer is:

NL96 RABO 0129 4451 18

t.n.v. Gereformeerde Bijbelstichting

STEUNT
U DIT WERK
OOK?
HARTELIJK
DANK!

Nijverheidstraat 21 • Leerdam T (0345) 61 01 55 www.gbs.nl

GEREFORMEERDE
BIJBELSTICHTING

SCHUITEMAN

ACCOUNTANTS & ADVISEURS

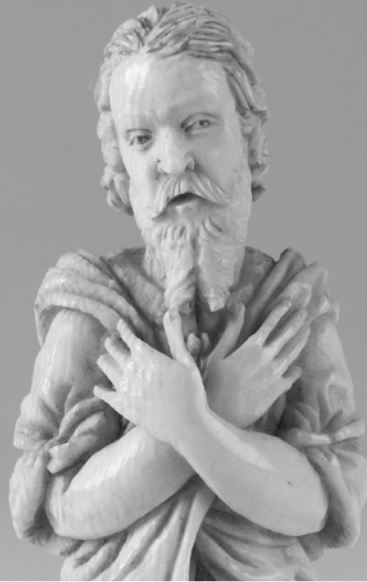
- Accountancy
- Fiscale dienstverlening
- HR Services
- Bedrijfsadvisering
- Corporate Finance
- Family Office

schuiteman.com

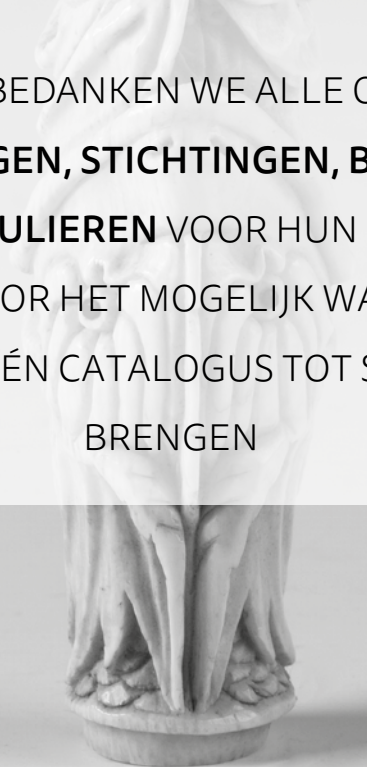
SGP

**POLITIEK
BIJ EEN
OPEN BIJBEL**

VERDER BEDANKEN WE ALLE OVERIGE
INSTELLINGEN, STICHTINGEN, BEDRIJVEN
EN PARTICULIEREN VOOR HUN BIJDRAGE
WAARDOOR HET MOGELIJK WAS DEZE
EXPOSITIE ÉN CATALOGUS TOT STAND TE
BRENGEN

EXPOSITIE

Beschrijving en toelichting

1. Gravure van de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) met lijst van de leden

Anoniem, *Synodi Nationalis Enchoatae Dordrechtii (De Nationale Synode te Dordrecht)*, 1619

VG1054, gravure, 558 x 358 mm

Dordrecht, Huis Van Gijn (Atlas Van Gijn)

Overzicht van de vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht in 1619 in de grote zaal van de Kloveniersdoelen. Alle leden zijn hier aanwezig (wat in de praktijk lang niet altijd het geval was). Ze worden met cijfers aangeduid en de daarbij behorende namen zijn onder de afbeelding vermeld.

Bij de lege bankjes rechts wordt verwezen naar de Franse delegatie die ook uitgenodigd was, maar die van de Franse koning geen toestemming kreeg om deze synode bij te wonen.

De prent is opgedragen aan de Staten-Generaal.

2. Herdenkingspenning Nationale Synode

Penning geslagen ter herinnering aan de Nationale Synode, 1619

Ø 58 mm

Dordrechts Museum

De buitenlandse afgevaardigden ontvingen een gouden exemplaar van deze penning, evenals de voorzitter van de synode. De kerkelijke en politieke afgevaardigden uit de Republiek kregen een zilveren penning mee. De penning is ontworpen door Daniël Heinsius. Hij was een vooraanstaand geleerde en dichter en fungeerde namens de Staten-Generaal op de synode als hun politieke secretaris.

De voorzijde van de penning toont een afbeelding van de zitting van de synode en

heeft als omschrift: 'Asserta religione' (de religie verdedigend).

Op de keerzijde is de berg Sion afgebeeld met daarop een tempel, omgeven door vier winden, maar ook bestraald door hemels licht dat vanuit de Godsnaam ontspringt; het omschrift luidt: 'Erunt ut mons Sion' (op weg naar de berg Sion). Dat is een verwijzing naar Psalm 125. Zo werd een Oudtestamentische tekst toegepast op de actuele situatie.

3. Kist voor het archief van de Synode van Dordrecht

Eiken kist met ijzerbeslag voor het archief van de Nationale Synode van Dordrecht, ca. 1625

maker onbekend, h. 64,5 x b. 102 x d. 72,5 cm

Museum Catharijneconvent Utrecht, SPKK v356, foto Ruben de Heer

De Nationale Synode van Dordrecht was zo belangrijk dat de originele verslagen ervan op gezag van de Staten-Generaal zorgvuldig in deze kist werden bewaard. De kist heeft acht sloten, een voor de Staten-Generaal en een voor elk van de zeven provinciën. Tot 1800 stond de kist in de Trêveszaal op het Binnenhof. Daarna verhuisde hij via onder meer de Haagse Kloosterkerk en het bureau van de Nederlandse Hervormde Kerk in

Den Haag, in 2012 naar het Museum Catharijneconvent in Utrecht. De archiefstukken zijn ondergebracht in Het Utrechts Archief.

De stukken van de Statenvertaling werden eveneens opgeborgen in een kist (zie nummer 10). De inhoud van beide archiefkisten werd om de drie jaar plechtig gecontroleerd door afgevaardigden van de Staten-Generaal en van de kerk.

4. Monument ter nagedachtenis aan de Synode van Dordrecht

Pieter Hendrik Jonxis en Willem Kok, *Gedenkstuk voor de Nederlandsche Gereformeerde Gemeentens*, 1818

551_15794, gravure, 588 × 445 mm

Regionaal Archief Dordrecht

Bij de herdenking van tweehonderd jaar Nationale Synode van Dordrecht verscheen deze prent. De centrale voorstelling verbeeldt een vergadering van deze synode. De vier kleinere afbeeldingen links en rechts laten taferelen uit het kerkelijk leven zien.

Het tafereel linksonder heeft als onderschrift: 'Naziening der Handelingen van 't Nationaal Synode in de Treveskamer in 's Hage'.

In het medaillon boven het portret van de reformator Johannes Calvijn.

Engelsche ende
Schotsche Predicanten

Synode geproponeert dat de Vingerstege ende Geytsge-
bruederants misy teny, on te hebbe, sijnenome on des Convent
van Vingercaunt twelck des 27^{en} Aprilis 1672, in
opgeheide, hebbe, hanc he. Nu aenwys de sacche is oecorde,
geborde,

Heer van't Key
des Heeren vander
Nijca

Esco des Jaer hinc hinc te bescegend mit de apperatie van
1672, Aprilis 1672, door des Heer vander Nijca, vander
sijnre bevelinghe, Sateenue de Co. Nu^o van Gesevich-
logoret, te hinc facy dat gedeposeert sal worden, oecorde
van achtig, hondert gieldens, danc des d'voers hinc van
vander Jaer, des 27^{en} Aprilis 1672, te gemachte ende
gelechts geboest,

Translatie vanden
Bytelle

te geproponeerde byde hoers van hollant gedaen, te gort gemide
te schrybe, on de Eercommuniteits, sijnre resimura vanc
translatie vanden bytelle, 1672, byde Synode Nationaal
tot Zordrecht gesceide, danc der gemuniteits, te ende te
d'voers danc vordre, ende on ende daerby, mathe, on
dat de kerke, ende gemuniteits, on moge, vordre, vanc des
graunfisceride bytelle, on de concommuniteits mette geboest
ende quacksege techte,

vander Houre
Int Collegie ter Admirala
te Rotterdam

te nominatie byde hoers, Stads van hollant, godaen vanc
persoos van Mergiet Willerms, vander hoers van Zeyt, on
te residre, mit Collegie ter Admirala, tot Rotterdam, in plaetse
van M. vander Maet, te geaccordate te deposere, Convent te
eften, vanc ende on des 27^{en} Aprilis 1672, mathe, Aprilis
geant, vanc, danc on by oock des Vint Geijst, godaen,

Abraham hinc
geweckte byde
cauffen

De hoers van hollant hebbe, verlaert dat hanc te mit alle
at 1672, het vanc sege Cortoy van de vanc, sijnre, on
sijnre cauffe, te vordre, mathe oock gort vordre, dat te sijnre
geant vordre, vanc het indringes, in dese lande, van geant
byde of A. sijnre, vanc, danc te gepere, vanc byde

5. 'Principebesluit' van de Staten-Generaal om de Bijbel in het Nederlands te laten vertalen

Resolutie van de Staten-Generaal, 1 mei 1624

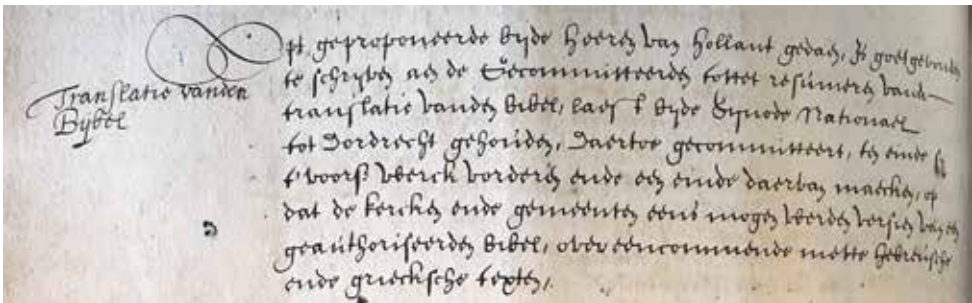
folioformaat

Nationaal Archief, toegang 1.01.02 Archief van de Staten-Generaal, inventarisnummer 3183 Resoluties 1624

De afgevaardigden van de Nationale Synode dienden op 30 mei 1619 bij de Staten-Generaal via de 'Libellus supplex' onder meer de wens in om de Bijbel te laten vertalen. Dat libellus kon echter niet achterhaald worden. In de Resoluties van de Staten-Generaal is geen expliciet besluit te vinden om tot een Bijbelvertaling te komen. Wel stemden de Staten-Generaal kort na de aanbieding inte-

graal in met de wensen die verwoord waren in het libellus. Indirect blijkt dat besluit in elk geval uit deze resolutie van 1 mei 1624.

Samengevat luidt die: Op voorstel van de gedeputeerden van Holland zullen de Staten-Generaal degenen die door de Nationale Synode belast zijn met de taak om tot een Bijbelvertaling te komen, aansporen om hun taak voortvarender op te pakken.

Translatie van den Bijbel

Op't geproponeerde by de Heeren van Hollant gedaen, Is goet gevonden te schryven aen de Gecommitteerden tottet resumeren van de translatie van den bibel, laest by de Synode Nationael tot Dordrecht gehouden, daertoe gecommiteert, ten einde sy t'voorseide werck vorderen ende een einde daarvan maecken, op dat de kercken ende gemeenten eens mogen werden versien van een geauthoriseerden bibel, overeencommende mette hebreusche ende grieksche texten.

6. Johannes Bogerman (1576-1637)

C.J. Visscher, *Johannes Bogermannus, praesus synodi nationalis*, 1619

VGP2322-2, gravure, 302 x 239 mm

Dordrecht, Huis Van Gijn (Atlas Van Gijn)

Johannes Bogerman was voorzitter van de Nationale Synode en vertaler van het Oude Testament.

7. Jacobus Rolandus (1562-1632)

W. Delff, Portret van Jacobus Rolandus, assessor synodi nationalis, ca. 1635

VGP6090-1, gravure, 250 x 150 mm, met 13-regelig

Latijns gedicht

Dordrecht, Huis Van Gijn (Atlas Van Gijn)

Jacobus Rolandus was assessor (vice-voorzitter) van de Nationale Synode en vertaler van het Nieuwe Testament.

Dit boeck paraipomenon is een
toete weder om halinge des ou
den testaments ende is alsoe groot en
alfoosnich dat so wie sonder dit boeck
hem selue bouwerdelike toegheeft we
tinghe der scriften . bespot hem selue
Want hier in worden gheboert name
enke biltoocien aftegejaten inder co
minghen boeken ende hier worden vee
clacker ontellike vrage des ewigelijcs

Da sath enon rapen
malaleel isroo enoch
matzalem lamed
noe sem cham en ia
seth. Die sonē iseth
gomet magog mava
i en isam thabal mofoch thiras. Die
sonen gonre: afenes en tipbat ende
toghama. Mer isausns sonen: elija en
thafus reham ende doosim. Die so
nen cham: chus en mesxim phut en
chaman. Mer die kinderen thurifala
ende eula sabatha ende regina. ende
sabatara. Die sonen regina: jaba en
dadan. Chus wan nemroth. Hese be
gan in schick te wesen inder aerden.
Melcham wa luyim ende manim en
laabin ende nephtum: phetatum en
chafum van welke wt ghecomē sijn
philsijm ende captivatum. Chanan
wan spoontin sonen eerst gheboet soe.
etbue ende hebuseum ende amoretē
ende gregesum cucu ende arabeū en
afimē arabium ende samareum ende
emathum. Die sonen sem: elam en
assur. ende arfaxad. ende lud en aram
Die sonen aram: chus ende bul. ende

getber. ende mes. Arfaxad heeft ghe
wouwen salzeno die man beber. Ye
ber sijn gheboet tve sonē: die en beer
phalech want in sijnen daghen is die
aerde ghescreien: ende sijnz boebers
naē iertan. Jertan wa elmoob en fa
leph. ende alomoth ende iare: raourā
en vjal en vecla. abal oek en abmael
ende saba. ende aphe. ende euils. ende
iohab. Alle dese waren sonen lectas.
Mem arfaxad sale heber phalech ra
gau. secuch nachou thare abam:
dit is abrahā. Die sonē abrahā: ghaac
ende israhel. Ende dit sijn hare ghe
slachten. Die eerste gheboren soon is
mahels nabatoth: ende reoar en aboe
bel en madfan en masina ende turna
masa aoad en themā isathur maphis
cedma. Hese sijn israhels sonē. Mer
die sonē rethure shushanis boete wete
sij ghewonnen heeft: zamram sefan
maoan madim iselbor en sur. Jertans
sonē saba en dadan. Die sonē dadan:
afutim en isathusim en loonim. Die
sonē madian: rpha en epher. en enoch
ende abias ende eloar. Alle dese sijn so
nen rethure. Thusham heeft gemōde
ysaac: welcs sonen waren esau en isa
bel. Die sonen esau: eliphaz: tabuel ie
bus ielon choer: Die sonē eliphaz: the
man. omir. repphi. gethan enes thā
ni analeth. Die sonen rethuel: naath
zeta samim enega. Die sonē seir: lo
than sobal seboz: hori. abolimim.
En lothans suster was thanna. Die
sonen sobal: sisan ende manath. en e
bal ende sephi. omir. Die sonē seboz:

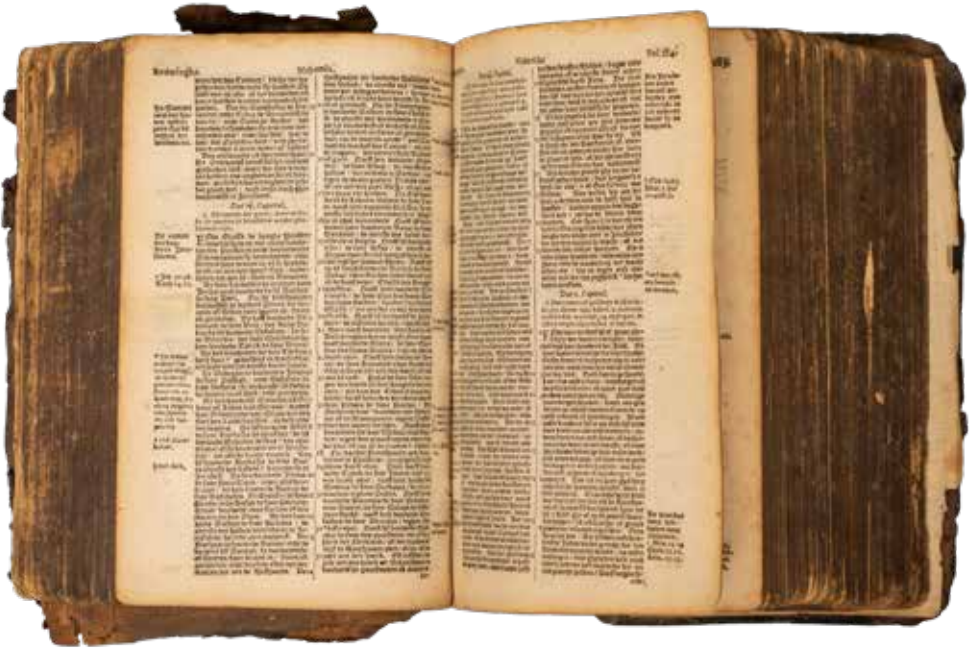

8. Delftse Bijbel, 1477

Het begin van 1 Kronieken ('Paralipomenon') uit de Delftse Bijbel
formaat ca. 28 x 19,5 cm
Replica in twee delen, Amsterdam / Alphen aan den Rijn 1977

De Delftse Bijbel was het eerste boek dat
in het Nederlands gedrukt werd. Het is nog
geen complete Bijbel, want de Psalmen en
het Nieuwe Testament ontbreken. De uitga
ve is gedrukt in twee delen door de Delftse

drukkers Jacob Jacobssoen van der Meer en
Mauricius Yemantszoen van Middelborch en
kwam begin 1477 in een geschatte oplage
van 225 à 275 exemplaren op de markt.

9. Deux-aesbijbel

Drukker en jaar van deze uitgave zijn onbekend
 formaat ca. 160 x 120 mm
 Statenbijbelmuseum Leerdam, foto Cees van der
 Wal Fotografie en Film

De Deux-aesbijbel was tussen 1562 en 1637, het jaar waarin de Statenbijbel verscheen, de kerk- en huisbijbel bij uitstek. Voor meer informatie over de achtergronden van deze Bijbel, zie de historische inleiding (p.29-30).

10. Kist voor de originele stukken van de Statenvertaling

*Eiken kist met ijzerbeslag waarin de autografen (handschriften) en drukproeven van de Statenvertaling bewaard werden, 1662
maker onbekend, h. 67 x b. 109,5 x d. 54 cm
Museum Catharijneconvent Utrecht, SPKK v39,
foto Ruben de Heer*

In 1662 gaven de Staten-Generaal de opdracht om “op ‘s lands kosten” deze eikenhouten kist te laten maken. De twee sloten zijn afkomstig van de kist die daarvoor in gebruik was.

De losse bundels van de handschriften werden ingebonden in dertien delen. De kist is zo gemaakt dat de onderdelen er precies inpassen. Aan de binnenkant van het deksel zijn twee vellen papier geplakt, waarop de inhoud van de kist staat beschreven.

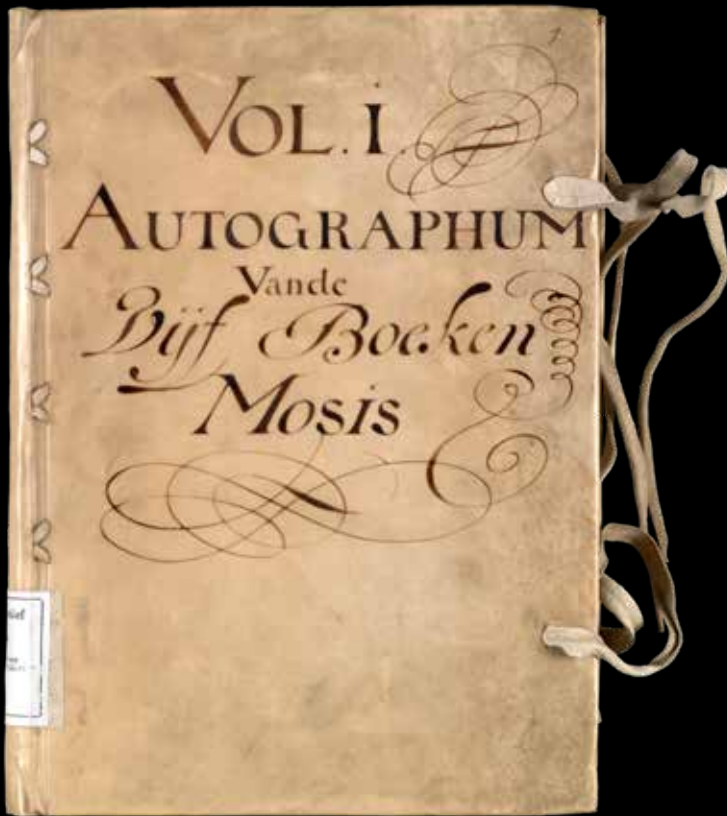
De kist wordt in tweeën gedeeld door een houten schot met ijzeren handvat, dat uit de kist genomen kan worden. In mei 1663

werd de kist in gebruik genomen in de vroedschapskamer van het Leidse stadhuis.

Tegenwoordig is de kist onderdeel van de collectie van het Museum Catharijneconvent in Utrecht. De archiefstukken uit deze kist zijn ondergebracht in Het Utrechts Archief.

De inhoud van deze archiefkist en die van de originele verslagen van de Nationale Synode van Dordrecht (zie nummer 3) werd om de drie jaar plechtig gecontroleerd door afgevaardigden van de Staten-Generaal en van de kerk.

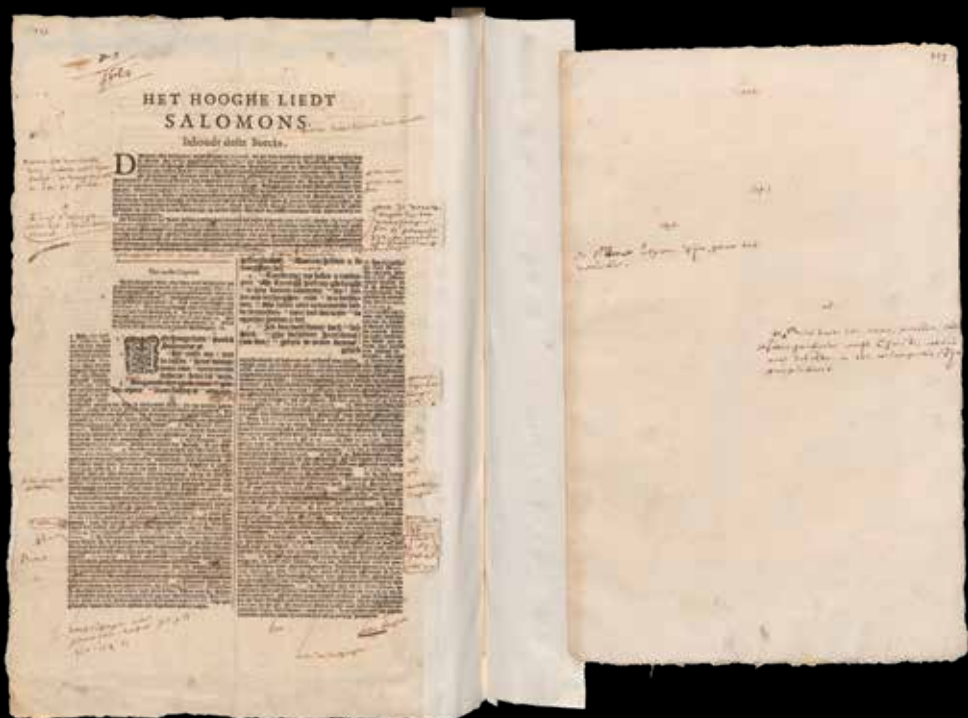
11. Omslag van de autograaf van de vijf boeken van Mozes

Autograaf van de vijf boeken van Mozes: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium folioformaat

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1401 Oud Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk, inventarisnummer 136 De vijf boeken van Mozes

De documenten die betrekking hadden op de totstandkoming van de Statenvertaling werden aanvankelijk op verschillende plaatsen bewaard. Daarom besloten de Staten-Generaal in 1662 die te laten bundelen

en in een speciale kist centraal te bewaren. De stukken besloegen dertien delen, allen voorzien van een perkamenten omslag. Dit object is een replica van de omslag van het eerste deel.

12. Voorbeeld van correctie-exemplaar

Voorbeeld van het correctiewerk na de vertaling: het Hooglied
folioformaat

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1401 Oud Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk,
inventarisnummer 138 Job, Psalmen, Spreuken, Prediker en Hooglied

Een voorbeeld van het revisiewerk. Op de drukproef werden met de hand verbeteringen aangebracht, waarbij zo nodig ook aantekeningen gemaakt konden worden op een los vel papier. Op deze afbeelding is goed te

zien hoe de bundeling van de verschillende documenten uitgevoerd werd.

Replica van de eerste bladzijde van het Hooglied uit de derde bundel.

13. Acta van de revisoren

Acta van de vergaderingen van de vertalers van het Oude Testament en de revisoren folioformaat

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1401 Oud Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk, inventarisnummer 135 Acta van de gezamenlijke vergaderingen van de vertalers van het Oude Testament en de revisoren over de vertaling, 1633, 1634

Van de vergaderingen van de vertalers en revisoren werden notulen gemaakt. Daarin komen vooral de afwegingen bij moeilijk te vertalen tekstgedeelten aan de orde. Die verslagen geven een goed inzicht in de vertaalkeuzes van de Statenvertalers.

Replica van de eerste pagina.

Handwritten notes in the top left corner, including the date "1816".

Handwritten text "A. 10" centered at the top of the page.

Handwritten text block below the stamp, starting with "In goudgouwen..."

Main body of handwritten text in Dutch, written in a cursive script, covering most of the page.

Small handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or date.

14. Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture

Proefdruk van de Statenbijbel door Weduwe Van Wouw (uitgever) en Paulus Aertsz. van Ravesteyn (drukker), Leiden, 1636
formaat ca. 430 x 270 mm
Statenbijbelmuseum Leerdam, foto Cees van der Wal Fotografie en Film

Eigenlijk de eerste druk van de Statenbijbel. Als jaar van druk wordt verderop in deze uitgave 1636 genoemd, maar op de keerzijde van deze titelpagina is al de akte opgenomen waarin de Staten-Generaal hun naam geven aan deze Bijbelvertaling, 1637. Bovenaan in de driehoek de Godsnaam, Jahwe. Die straalt licht uit. Daaronder een opengeslagen boek met links een Bijbel-

tekst uit het Oude Testament (Psalm 19:8) en rechts een tekst uit het Nieuwe Testament (1 Petrus 1:25). De zuilen links en rechts verwijzen naar de vastheid van het Woord van God. Tussen de sokkels van de zuilen het wapen van de Staten-Generaal. (Generaliteitswapen) met het omschrift 'Eendracht maectt macht'. Onder het geheel een stadsgezicht van Leiden.

15. Amsterdamse 'piratendruk'

*Illegale nadruk van de Statenbijbel door Jan Marcusz. 'in de Beslagen Bybel', Amsterdam, 1643
formaat ca. 440 x 290 mm
Statenbijbelmuseum Leerdam, foto Cees van der Wal Fotografie en Film*

'Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture' staat er op de titelpagina, net als op die van de officiële Statenbijbels. Aan de drukker en uitgever daarvan was echter voor vijftien jaar een privilege verleend, dat hen gedurende die periode het alleenrecht op het drukken en uitgeven van de Statenvertaling gaf.

Desondanks verschenen er in diverse steden al na een paar jaar illegale edities, zoals deze van een Amsterdamse drukker. Dergelijke uitgaven staan bekend als 'roofdruk' of 'piratendruk'. De plaatselijke overheid liet die vanwege de belangen van de lokale drukkers toe. "Met consent van de H.H. Burgermeesters ende Regierders deser Stede", meldt de titelpagina zelfs.

16. Gravure 'Salomons oordeel'

Gilliam van der Gouwen, *Salomons oordeel*, prent
in de editie van Jacob en Hendrik Keur te Dordrecht,
1756

gravure, plaatrand: b. 434 mm × h. 358 mm
Statenbijbelmuseum Leerdam, foto Cees van der
Wal Fotografie en Film

Aan latere uitgaven van de Statenvertaling
voegden de uitgevers soms kaarten of pren-
ten toe. In een enkele luxe editie konden die
ingekleurd zijn. De gebroeders Keur stonden
bekend om de prachtige illustraties in hun
uitgaven.

Deze gravure beeldt de geschiedenis van de wijze koning Salomo uit, die in 1 Koningen 3:16-28 beschreven wordt. Het onderschrift is in het Hebreeuws, Engels, Duits, Latijn, Frans en Nederlands.

De prent verscheen eerder in *Taferelen der*

voornaamste geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament, Den Haag, 1728. Dat was één van de uitgaven waarin de afbeeldingen bij bepaalde Bijbelgedeelten centraal stonden.

17. Messenheft met Jona en de walvis

Ivoren messenheft met Jona die uit de bek van de vis komt, 17e eeuw
maker onbekend, h. 95 x b. 25 x d. 20 mm
Museum Catharijneconvent Utrecht, ABM bi775, foto
Ruben de Heer

Deze voorstelling verwijst naar de geschiedenis van de onwillige profeet Jona. God droeg hem op om de heidense stad Ninevé te waarschuwen voor haar ondergang. Maar hij vluchtte per schip de andere kant op. Het schip kwam in een storm terecht en Jona werd overboord gezet. Een grote vis slokte hem op. Na drie dagen en nachten spuwde de vis hem uit op het droge (Jona 2:10). Deze gebeurtenis staat symbool voor de opstanding uit de dood.

18. Broeksknoop met voorstelling van Jozef en de vrouw van Potifar

*Zilveren broeksknoop met voorstelling van Jozef en de vrouw van Potifar, tweede helft 18e eeuw
maker onbekend, ø 20 mm, d. 15 mm
Museum Catharijneconvent Utrecht, RMCC m698a,
foto Ruben de Heer*

De scene op deze broeksknoop verwijst naar Genesis 39: 1-18. Dat is niet een willekeurige keus. De geschiedenis van de wellustige vrouw van Potifar, die de kuise Jozef probeerde te verleiden tot overspel, diende op deze manier namelijk als dagelijkse waarschuwing voor iedere man. Elke keer als hij zijn broek losknoopte (de rits was nog niet uitgevonden), al was het maar om te plassen, werd hij herinnerd aan de noodzaak van seksuele reinheid.

19. Tabaksdoos met op deksel Petrus in het schip en Christus aan het strand

Koperen tabaksdoos met afbeelding van Petrus in het schip en Christus aan het strand, met onderschrift, 1700-1710

maker onbekend, h. 25 x b. 136 x d. 80 mm

Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH m3879, foto Ruben de Heer

De voorstelling op het deksel verwijst naar de wonderbare visvangst (Lukas 5: 1-11). De discipelen zijn in de boot op het meer en Jezus staat op de oever.

Het onderschrift luidt: 'Here wij hebbe de helen nagt gevist en niets gevange'.

Op de onderzijde is gegraveerd: 'Maar op U Woort zal ik het net uytwerpen'.

Ze gehoorzamen dus aan de opdracht van

Jezus en het resultaat is een net zo vol vis, dat ze het slechts met behulp van collega's kunnen binnenhalen. Daarna volgen ze Jezus en worden 'vissers der mensen'.

Overigens behoorde de oorspronkelijke eigenaar of opdrachtgever vermoedelijk niet tot de Gereformeerde kerk, want in het gereformeerd protestantisme werd Jezus niet afgebeeld.

20. Hangtablet met de droom van Jacob

Hangtablet met voorstelling van de droom van Jacob, 1740-1759
maker onbekend (Delft), aardewerk en glazuur, h. 195 x b. 215 x d. 15 mm
Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH v1974, foto Ruben de Heer

De geschiedenis waar deze voorstelling naar verwijst, wordt verteld in Genesis 28: 10-15. De latere aartsvader Jacob vlucht voor zijn broer Ezaü. Hij overnacht in het open veld en heeft dan een droom. Daarin ziet hij een ladder tussen de hemel en de aarde en op die ladder gaan engelen op en neer. In die droom belooft God dat Hij

Jacob zal beschermen en dat Jacob en zijn nakomelingen dit gebied zullen erven. Jacob noemt de nabijgelegen stad daarom Beth-El, huis van God (vandaar de kerktorens links). Een wandplaquette met een boodschap van hoop en toekomstperspectief dus.

21. Tegeltafel met de barmhartige Samaritaan

Anoniem (Rotterdam), tegeltafel van twintig tegels met de voorstelling van de barmhartige Samaritaan die hulp geeft aan de gewonde, ca. 1800.

003723, aardewerk en tinglazuur, h. 650 x b. 520 x d. 8 mm

Nederlands Tegelmuseum Otterlo

De afbeelding op dit tableau verwijst naar de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (Lukas 10:25-37). De Samaritaan helpt een Jood die door rovers halfdood geslagen is, terwijl een priester en een Leviet, nota bene zijn landgenoten en dienaars in de tempel,

haastig voorbij zijn gegaan zonder hulp te bieden. Er bestaan ook enkelvoudige wandtegels met een vergelijkbare voorstelling. Het was een geliefd thema, dat herinnerde aan de noodzaak tot naastenliefde en zorg voor elkaar.

22. Kunstwerk: robotarm kalligrafeert de Statenvertaling

Het kunstproject bios [bible] in uitvoering, 2018-2019

Dordrechts Museum

Foto Cees van der Wal Fotografie en Film

Het Duitse kunstenaarscollectief robotlab liet in 2018/2019 op het plein voor museum Het Hof van Nederland in Dordrecht gedurende zeven maanden een industriële robot non-stop de Statenbijbel uitschrijven. Net als een monnik in het scriptorium van een Middeleeuws klooster kalligrafeerde de robot de letters met grote precisie. Dat gebeurde op grote rollen van papier. Eén van de rollen van de bios [bible] ligt hier in de vitrine.

Het filmpje bij dit object is gemaakt door Cees van der Wal Fotografie en Film. Daarin zijn ook beelden verwerkt van een opname die in opdracht van het Reformatorisch Dagblad op 10 november 2018 is gemaakt door Paul Klomp.

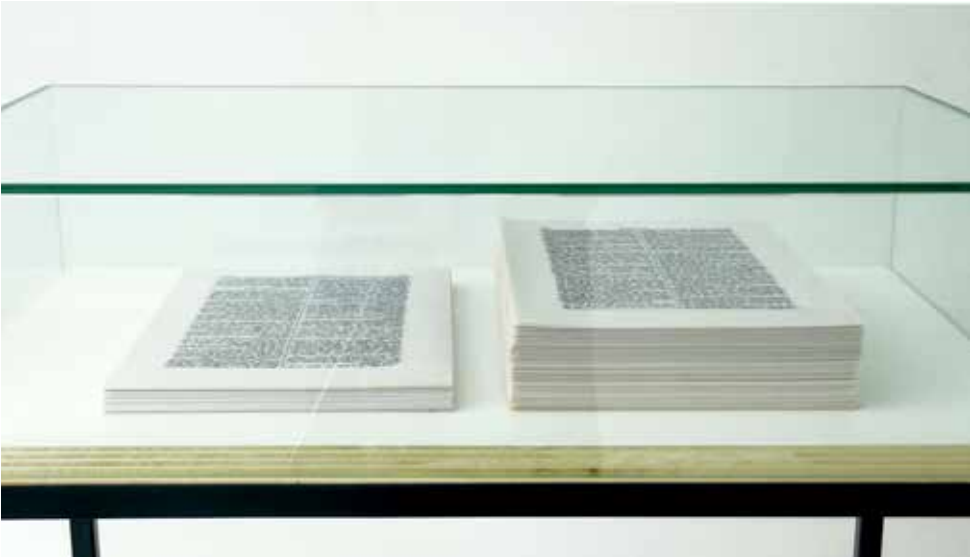
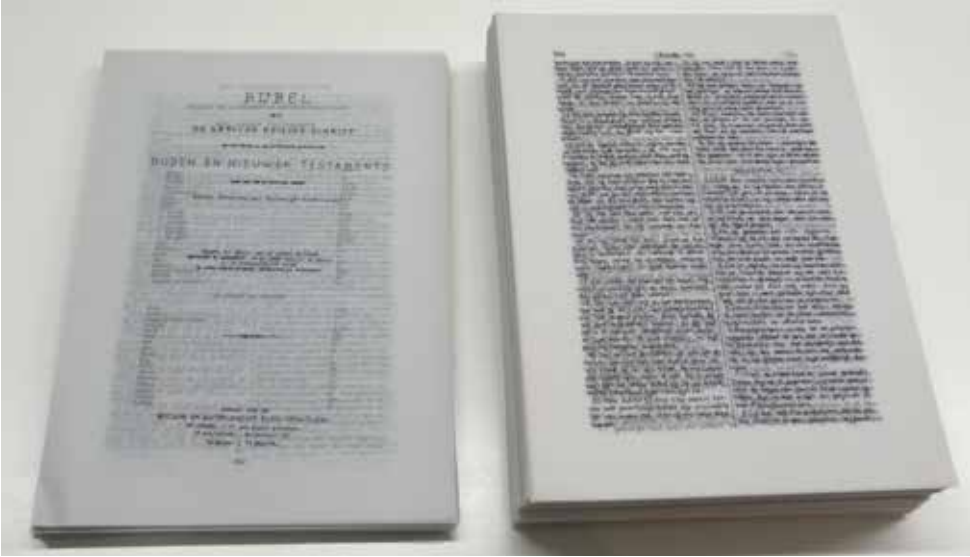
23. Kunstwerk: handgeschreven Statenbijbel

*Sarah van der Lijn, Statenvertaling 1637, 2010-2012
inkt op kalkpapier, formaat A4, 1.159 pagina's in twee
ongelijke stapels
galerie Phoebus Rotterdam*

Handgeschreven kopie van de Statenvertaling. De tekst is gebaseerd op de editie van de Statenbijbel die het Brits en Buitenlands Bijbelgenootschap in 1848 uitgaf. De schoonheid van boek en woordgebruik bracht de kunstenaar (1988) tot deze keus. Ze werkte twee en een half jaar aan het handschrift.

Voor dit kunstwerk koos ze bewust voor de doorgaande beweging van het schrijven. En door de keus voor half doorzichtig papier worden letterlijk diepere lagen zichtbaar, waardoor er als het ware opnieuw een doorgaande beweging ontstaat: die van lezen en herlezen.

De 1.159 pagina's zijn in twee ongelijke stapels opengelegd – het meditatieve lezen wacht op een vervolg ...

SLIDESHOW

De Bijbel in beeldende kunst

Hoe Nederlandse kunstenaars Bijbelverhalen vertellen

Gerbrand van den Eeckhout, **De ontmoeting van Eliëzer en Rebekka** (1662)

Olieverf op doek, 77 x 107,5 cm

Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto Ruben de Heer

Bijbelgedeelte: Genesis 24: 15-20

Aartsvader Abraham stuurt zijn knecht Eliëzer op pad om een vrouw voor zijn zoon Izaäk te vinden in het land waar hij vandaan komt. Als Eliëzer daar aangekomen is, vraagt hij van God een teken. Het eerste meisje dat hij ontmoet, is Rebekka. Zij blijkt dé vrouw voor Izaäk te zijn.

*Ferdinand Bol, **Abraham ontvangt de drie engelen** (1660-1663)*

Olieverf op doek, 404 × 282,5 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Genesis 18:1-15

Aartsvader Abraham krijgt bezoek van drie onbekenden. Hij ontvangt hen gastvrij en beseft al snel dat zij geen 'gewone' mensen zijn. Terwijl hij hun te eten geeft, belooft Eén van hen aan Abraham en zijn vrouw Sara dat zij het jaar erop een zoon zullen krijgen. Sara (in de 'tent', midden rechts) lacht er om, want zij denkt dat zij daar te oud voor is.

Rembrandt van Rijn, **Het Joodse bruidje**

(1665-1669)

Olieverf op doek, 121,5 × 166,5 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Genesis 25:20 en mogelijk ook Genesis 26:6-8.

De voorstelling verwijst waarschijnlijk naar het huwelijk van Izaäk en Rebekka. Het tafereel staat tevens model voor een algemeen beeld van huwelijksgeluk.

*Rembrandt van Rijn, Predikende Christus
of De Honderdguldenprent (1646-1650)*

Ets, 28 × 39,4 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Mattheüs 15:30-31

“En vele scharen zijn tot Hem gekomen, hebbende bij zich kreupelen, blinden, stommen, lammen, en vele anderen, en wierpen ze voor de voeten van Jezus; en Hij genas dezelve.

Alzo dat de scharen zich verwonderden, ziende de stommen sprekende, de lammen gezond, de kreupelen wandelende, en de blinden ziende; en zij verheerlijkten den God Israëls.”

Jan Steen, **Aanbidding van de herders** (1660-1679)

Olieverf op doek, 53 × 64 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Lukas 2:8-20

“En er waren herders in diezelfde landstreek, zich houdende in het veld, en hielden de nachtwacht over hun kudde. En zie, een engel des Heeren stond bij hen, en de heerlijkheid des Heeren omscheen hen, en zij vreesden met grote vreze. En de engel zeide tot hen: Vreest niet, want zie, ik verkondig u grote blijdschap, die al den volke wezen zal; Namelijk dat u heden geboren is de Zaligmaker, Welke is Christus, de Heere, in de stad Davids. (...)

En het geschiedde, als de engelen van hen weggevaaren waren naar den hemel, dat de herders tot elkander zeiden: Laat ons dan heengaan naar Bethlehem, en laat ons zien het woord, dat er geschied is, hetwelk de Heere ons heeft verkondigd. En zij kwamen met haast en vonden Maria en Jozef, en het Kindeken liggende in de kribbe.”

Jacob de Wit, **Mozes kiest de zeventig oudsten**

(1736-1737)

Olieverf op paneel, 32 × 73 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Numeri 11:16-17

Mozes heeft het volk Israël uit de slavernij geleid waar het in Egypte onder gebukt ging, maar veel dank van het volk ontvangt hij daar niet voor. Het werk is ook teveel voor hem alleen. Op advies van zijn schoonvader en op Gods gezag stelt hij daarom zeventig 'oudsten' aan die hem bij moeten staan. Een Bijbels gegeven waar veel lokale bestuurders zich op konden beroepen ...

Dit is een 'modello'. In de Vroedschapskamer van het Koninklijk Paleis op de Dam in Amsterdam bevindt zich de uitvoering in olieverf op doek dat ruim 18 keer zo groot is en 594 × 1371 cm meet.

Cornelis Kruseman, **De Graflegging** (1830)

Olieverf op doek, 330 × 290 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Marcus 15:42-47

Nadat Jezus aan het kruis gestorven was, vroeg Jozef van Arimathea toestemming om Zijn lichaam te begraven. De Romeinse machthebber, Pilatus, stond hem dat toe. Jozef en zijn helpers namen Jezus van het kruis, wikkelden Hem in linnen doeken en begroeven Hem in een nieuw graf. Een zware steen sloot dat af. Ook enkele vrouwen waren bij deze begrafenis aanwezig.

Jan Adam Kruseman, **Salomé met het hoofd van Johannes de Doper** (ca. 1861)

Olieverf op doek, 120 × 90 cm

Rijksmuseum, Amsterdam

Bijbelgedeelte: Mattheüs 14: 1-12 (vs 11)

De stiefdochter van koning Herodes, Salomé, danste tijdens een feestgelag van de koning. Dat viel zozeer bij hem in de smaak, dat hij haar beloofde haar hartenwens te vervullen. Na overleg met haar moeder wenste zij het hoofd van Johannes de Doper.

Dat ging Herodes aan het hart, want hoewel hij Johannes gevangen genomen had, beschouwde hij hem als een profeet. Maar ja, belofte maakt schuld ... Dus werd Johannes onthoofd en kon Salomé zijn hoofd aan haar moeder overhandigen.

Vincent van Gogh, **De barmhartige Samaritaan** (1890; naar Delacroix)

Olieverf op doek, 73 x 59,5 cm

Kröller-Müller Museum, Otterlo

Bijbelgedeelte: Lukas 10:25-37 (vs 34)

Op de vraag van een vrome wetgeleerde wie hij als zijn naaste moest beschouwen, vertelt Jezus de gelijkenis of parabel van de barmhartige Samaritaan: Een reiziger wordt overvallen door rovers, die hem half dood achter laten. Een passerende priester en

een Leviet (dienaren van Gods tempel in Jeruzalem) lopen met een boog om hem heen. Maar een Samaritaan (vijand van het Joodse volk!) verzorgt zijn wonden, zet hem op zijn ezel en zorgt ervoor dat hij in een herberg verder verzorgd wordt. Wie is de naaste?

Vincent van Gogh, **Stilleven met bijbel** (1885)

Olieverf op doek, 65,7 x 78,5 cm

Van Gogh Museum, Amsterdam

Dit schilderij verwijst niet naar een specifiek Bijbelgedeelte. Wel herinnert het aan teksten als Johannes 5:39 en 2 Timotheüs 3:16.

De Bijbel op dit schilderij is het exemplaar van Vincent van Goghs vader. Tegelijk laat het boekje van Emile Zola, *La joie de vivre* op de voorgrond, een exemplaar van Vincent zelf, iets van hun tegengestelde levensvisies zien.

Henk Helmantel, **Nieuw leven**, 1972/1999

Olieverf op paneel, 28,5 x 32 cm

Museum Helmantel, Westeremden

Bijbelgedeelte: Johannes 4:14

Het wat sleetse Bijbeltje ligt geopend op de overgang van het Oude naar het Nieuwe Testament. Dat geeft aan dat beide onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Op het Bijbeltje staat een bolvormig vaasje met daarin water en een fuchsia-takje dat nieuw groen blad laat zien. De bolling van het glas accentueert de bron van dit leven: Jezus. Je zou het Helmantels geloofsbelijdenis kunnen noemen.

De eerste versie van dit stilleven uit 1972 is gestolen tijdens een tentoonstelling in Hope College, Holland (Michigan) en is nooit meer teruggevonden. In 1999 besloot Helmantel het opnieuw te schilderen, zodat belangstellenden dit schilderij met z'n symboliek toch zouden kunnen bekijken.

Anneke Kaai, **Psalm 84**, uit de serie 'Psalmen in beeld' (1996)

Gemengde techniek: acrylverf op plexiglas, 80 x 120 cm

Dit schilderij bevindt zich in particuliere collectie

© Anneke Kaai - The Netherlands

Bijbelgedeelte: Psalm 84:2 en 4

"Hoe lieflijk zijn Uw woningen, o HEERE der heirscharen! (...) Zelfs vindt de mus een huis, en de zwaluw een nest voor zich, waar zij haar jongskens legt, bij Uw altaren, HEERE der heirscharen, mijn Koning, en mijn God!"

De dichter is jaloers op de vogels die op het tempelplein in Jeruzalem te vinden zijn. Eén

van de bronzen zuilen, naast de tempelingang, heeft een lielevormig kapiteel met zeven koperen snoeren. Deze zijn voorzien van vele granaatappeltjes. In het kapiteel vinden de mus en zwaluw een veilige plek om hun nest te bouwen. Door hun schutkleur kunnen zij onopgemerkt dicht bij God leven en Hem loven (www.annekekaai.nl).

SLIDESHOW

De Statenvertaling in Nederlandstalige boektitels

*N.W. van Diemen de Jel, **Niet onze wegen**
Uitgever: Kok, Kampen
roman, 1932*

Ontleend aan Jesaja 55:9
Een verhaal over het dorpsleven met z'n markante types en intriges, en een idealistische dominee. De schrijver wil duidelijk maken dat we weliswaar onze eigen levensweg voor ogen hebben, maar dat die door Gods leiding heel anders kan lopen.

*Jan Overduin, **Hurling en herder**
Uitgever: Kok, Kampen
roman, 1951*

Ontleend aan Johannes 10:12
Psychologische roman over een jonge predikant die geconfronteerd wordt met zichzelf en in een geloofscrisis raakt.

*Marnix Gijsen, **De vleespotten van Egypte. Een sotternij**
Uitgever: A.A.M. Stols,
's-Gravenhage
roman, 1952*

Ontleend aan Exodus 16:3
Een Europeaan reist samen met zijn vriend door het bruisende Amerika, het 'land van melk en honing', en doet op filosofische en humoristische wijze verslag van hun belevenissen.

Gerrit Komrij, *Alle vlees is als gras of Het knekelhuis op de dodenakker*

*Uitgever: Meulenhoff, Amsterdam
dichtbundel, 1969*

Ontleend aan Psalm 103:15
De auteur verzamelde uit twee eerdere dichtbundels deze nieuwe bundel waarin, zoals zo vaak bij hem, ernst en humor dicht bij elkaar liggen.

Cornelius Lambregtse, *In Zijn arm de lammeren*

*Uitgever: T. Wever, Franeker
streekroman, 1971*

Ontleend aan Jesaja 40:11
Over Fransje Westra, die opgroeit in een bevindelijk-gereformeerd arbeidersgezin in een dorp op Zuid-Beveland. Op kinderlijke manier vraagt hij door over allerlei zaken die het geloof betreffen. Hij overlijdt jong, 'veilig in Jezus' armen'.

Rien Poortvliet, *De vossen hebben hollen*

*Uitgever: Van Holkema & Warendorf, Bussum
kijk- en leesboek, 1973*

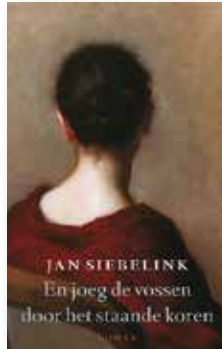
Ontleend aan Mattheüs 8:20 of Lukas 9:58
Een boek vol tekeningen en schilderijen waarin Poortvliet enthousiast schildert, tekent en vertelt over het wild in ons land.

J. van Delden, **De Tale Kanaäns. Bijbelse woorden, spreekwoorden en uitdrukkingen**

*Uitgever: Callenbach, Nijkerk
lexicon, 1982*

Ontleend aan Jesaja 19:18
Na enkele inleidende hoofdstukken over verschillende Bijbelvertalingen, biedt dit boek een alfabetisch overzicht van ongeveer 1.000 woorden, spreekwoorden en gezegden die ontleend zijn aan de Bijbel.

Jan Siebelink, **En joeg de vossen door het staande koren**

*Uitgever: Meulenhoff, Amsterdam
roman, 1982*

Ontleend aan Richteren 15:5
Een leerling van de kweekschool raakt in conflict met een medeleerling en mag geen eindexamen doen. Verlangen naar wraak beheerst daarna zijn leven.

Johannes Lolkema, **De tocht der tochten. De geschiedenis van de Elfstedentocht, 1749-2006**

*Uitgever: Victoria, Akkrum
historisch werk, 1996 1e dr.*

De term 'tocht der tochten' zelf komt niet in de Bijbel voor, maar de vorm van deze overtreffende trap is ontleend aan de Statenvertaling van het Hebreeuwse Oude Testament. Voorbeelden van uitdrukkingen met dezelfde constructie: 'licht der lichten', 'Heere der heren', 'lied der liederen', 'koning der koningen', 'Boek der boeken', 'ijdelheid der ijdelheden'.

Jan Wolkers, **De grazige weiden**

Uitgever: Het Open Boek, Texel lezing, 2003

Ontleend aan Psalm 23:2

Oorspronkelijk als bijdrage aan een symposium over Jac. P. Thijsse uitgesproken in de Nederlandse Hervormde kerk in Den Burg op 26 mei 1995.

Alida Groeneveld, **'Zij lopen, maar worden niet moe'. Wandelen langs protestantse sporen in Nederland**

Uitgever: Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht wandelgids, 2009

Ontleend aan Jesaja 40:31

Een wandelgids langs historische kerkelijke gebouwen in Groningen, Deventer, Dordrecht en Middelburg.

Willem van Leeuwen, **De andere wang: vergeving in tijden van vergelding**

Uitgever: Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam filosofische gesprekken, 2011

Ontleend aan Mattheüs 5:39 of Lukas 6:29
Filosofische gesprekken met betrokkenen en deskundigen over wrok, vergelding, vergeving en begrip.

Franca Treur, **Hoor nu mijn stem**

Uitgever: Prometheus, Amsterdam roman, 2017

Ontleend aan Exodus 18:19
Een jonge vrouw die het geloof vaarwel gezegd heeft, keert terug naar de plek waar ze opgroeide en ontdekt wat het geloof werkelijk betekent.

Liesbeth Labeur, **Een lamp voor mijn voet**

Uitgever: Cossee, Amsterdam / Mozaïek, Utrecht roman met tekeningen, 2017

Ontleend aan Psalm 119:105
Over de ervaringen van Neeltje, een meisje dat opgroeit in een bevindelijk-gereformeerd gezin. De psalmen en de Statenvertaling nemen een belangrijke plaats in, maar er is ook sprake van misstanden.

Friederike de Raat, **Muggenzifters en zondebokken. Spreekwoorden en gezegden uit de Bijbel**

Uitgever: Nieuw Amsterdam, Amsterdam lexicon, 2017

Ontleend aan Mattheüs 23:24 en Leviticus 16:21
Een overzicht dat laat zien hoe de Bijbel de Nederlandse taal heeft beïnvloed en hoe Bijbelse spreekwoorden en zegswijzen tot op de dag van vandaag gebruikt worden.

